

MOLDVAY TAMÁS

„Itt már nem tudunk felülnézetből nézni semmit”¹

Guattari, Serres, Latour ökológiai gondolkodásáról

tasmoldvay@yahoo.com
ORCID: 0009-0005-9160-9771

HELIKON

„We can no longer see anything from above”. On Guattari’, Serres’, Latour’s
Eco-thinking

Abstract

The work of Félix Guattari, Michel Serres and Bruno Latour form a loosely knit backbone of French eco-thinking. In the first part of this paper, I will show how the transdisciplinary thinking of these three thinkers, inherited from post-structuralism, transforms at a certain point in their careers into ecosystemic questioning: for Guattari, the notion of transversality; for Serres, the notions of networked communication and translation; for Latour, the hybrid-networked entities and actor-network theory serve as springboards for this. Transdisciplinarity is not only a theoretical attitude but also a policy with practical relevance. In the second half of my paper, I will show how, for these three thinkers, the politics of transdisciplinarity leads to an eco-politics, namely: for Guattari, to a committed, left-wing ecosophy aiming to clean up our mental ecosystem; for Serres, to an idea of contract and symbiotic alliance; and for Latour to a new experience of the terrestrial holobiont embedded in Gaia.

Keywords: ecology, philosophy, transdisciplinarity, transversality, ecopolitics, holobiont, terrestrial, environmentalism, bottom-up democracy, poststructuralism, actor-network theory, Gaia theory, anthropocene

¹ Bruno LATOUR, *Où suis-je? Leçons du confinement à l’usage des terrestres* (Paris: La Découverte, 2021), 17.

Helikon 69 (2023) 4
DOI: 10.57226/Hel.2023.4.2

A francia ökogondolkodás három kiemelkedő alakjával fogok foglalkozni: Félix Guattarival, Michel Serres-rel és Bruno Latourral. Hármójuk munkássága laza gerincvonulatot alkot, olykor a nyilvánvaló rokonszenv jeleivel egymás között, amelyet a magam részéről a francia ökológiai reflexiók legfontosabb vonulatának tartok. Így írásomban elsősorban rájuk fogok összpontosítani, s nem fogom a témában a teljes frankofón terepet feltérképezni.

Félix Guattari egész életében elkötelezett baloldali mozgalmár volt, az 1950-es évektől a Lacan-féle pszichoanalitikus iskola és a pszichiátriai reformmozgalom lelkes követője, sőt gyakorlati tesztelője a La Borde pszichiátriai klinika experimentális terepén, aki az 1970-es évektől Gilles Deleuze-zel együttműködve avanszált filozófussá a kettejük által közösen írt *L'Anti-Édipe* (1972, *Anti-Oidipusz*), *Mille plateaux* (1980, *Ezernyi fennsík*) és a magyarul is olvasható *Mi a filozófia?* (1991, *Qu'est-ce que la philosophie?*) könyvekkel. Az ökológia problematikája Guattari munkásságának kései szakaszában került elő, amiről két utolsó műve, a *Les trois écologiques* (1989, *A három ökológia*) és a *Chaosmose* (1992, *Káozmózis*) tanúskodik, valamint az a paradox tény, hogy a pártszerveződéssel és a politikai reprezentacionalizmussal szemben oly bizalmatlan Guattari 1992-ben a francia zöld párt képviselőjelöltje lett az Île-de-France régióban – ám nem sokkal a választások előtt szívrohamban meghalt.

A Guattarival évre egyidős Michel Serres intellektuális pályája a francia Haditengerészeti Akadémiáról, majd az École Normale Supérieure-ről indult, ahol matematikát, klasszikus irodalmat és filozófiát tanult, foglalkozott a Bourbaki-féle matematikai strukturalizmussal (doktori tézisében Leibniz rendszerének hálózatos topológiáját rekonstruálta), információelmélettel, modern mikrobiológiával (a Nobel-díjas Jacques Monod mellett), ám e szerteágazó érdeklődés dacára – vagy éppen emiatt – Serres elszigetelt maradt a francia akadémiai közegben, amely jobb híján tudománytörténészként skatulyázta be őt. Ezért az 1970-es évektől elkezdett tanítani Amerikában, a Johns Hopkins, majd a Stanford Egyetemen, hogy a következő évtizedekben a két kultúra között ingázzon Hermész, a kommunikáció vándoristenségének oltalma alatt – ontva magából az idők során egyre inkább esszéisztikus hangvételűvé váló könyveit, a *Hermès* könyvsorozatot (az öt kötet 1969 és 1980 között jelent meg), Jules Verne-ről, August Comte-ről, Carpaccióról, Zoláról, Lucretius fizikájáról, és sok egyéb, más témájú művet. 1990-ben jelent meg a magyarul is olvasható *A természeti szerződés* (*Le contrat naturel*), Serres saját besorolása szerint jogfilozófiai munkája, az egyik legolvasottabb írása annak ökológiai aktualitása miatt, jóllehet az „ökológia” szó, mint ő maga is hangsúlyozza, egyszer sem fordul elő benne. Serres – ahogyan egyébként Guattari is –

nem ökológiával, de nem is környezetvédelemmel akart foglalkozni, hanem azzal a tágabb és szövevényesebb háttérrel, amelynek köszönhetően a természet az újkor kezdetén kikerült a jog területéről, megszűnt természetjognak (is) lenni, és pusztá objektummá, környezetté, erőforráskészletté vált az így-úgy elgondolt társadalmi szerződések margóján, hogy éppen ez a jogfosztottság nyissa meg az utat a természettudományok hallatlan sikerei előtt, amelyek napjainkban ökológiai katasztrófák formájában hullanak vissza a fejünkre, kinyilvánítva, hogy a természetnek mégiscsak joga és jogérvényesítő képessége van az emberrel szemben. Serres ezekre a gondolatokra későbbi írásaiban is többször visszatért, így *Le Tiers-Instruit* (1991, *A művelt kívülálló*), *Hominescence* (2001, *Homineszcencia*), *L'Incandescent* (2003, *A parázs*), *Rameaux* (2004, *Gyökerek*), *Le mal propre: Polluer pour s'approprier?* (2008, *Saját bajunk: odapisz-kítunk, hogy elbirtokoljunk?*) és *Biogée* (2010, *Biogea*) című könyveiben.

Serres-hez és Guattarihoz képest Bruno Latour már a következő nemzedéket képviseli. Az ő pályája az 1970-es évek közepén indult egy különös teológiai doktori disszertációval, amely a bibliai egzegézis terén Charles Péguy és Rudolf Bultman elemzési módszereit ötvözi Lévi-Strauss-szal, Derridával, Deleuze-zel, majd innen fordul rá a tudományos szövegek (kutatói feljegyzések, diagramok, laboratóriumi jegyzőkönyvek) egzegézisére az általa meghirdetett szimmetrikus antropológiai program keretében, amely a nyugati modernitás „benszülötteit”, „a tudósok törzsét” veszi etnográfiai vizsgálat alá – ezért szimmetrikus – a maga természetes élőhelyén, a tudás fellegvéraiban, jelesül a kaliforniai Salk Institute-ban, amely az 1970-es években vezető központja volt az agyi hormonok kutatásának. Etnográfiai nézőpontból ezek a hormonok, endorfinok, peptidek és egyéb laboratóriumi izék (hogy Lévi-Strauss etno-szemantikai terminusával éljünk) nem sokban különböznek a primitív törzsi természetmitológiákban szereplő démonikus izéktől, amennyiben a szerepük mindkét esetben az, hogy az adott természetkultúra közegében hatnak, reagálnak, hatásokat gerjesztenek vagy gátolnak – amiből Latour nem a kulturális relativizmus soványka tanulságát vonja le, hanem megpróbálja még élesebb szemmel lekövetni annak a hibrid zónának az ereztét, ahol a társadalmi és természeti, humán és nem humán, konstruált és valós, szimbolikus és fizikai, aktív alanyi és passzív tárgyi még egyetlen heterogén gubancban gabalyodik egymásba civilizációs teljesítményeinkben. Deleuze és Guattari rizomatikus gondolkodása, Serres relációs filozófiája (a hálózat, kommunikáció, transláció, kvázi-tárgy fogalmaival, amelyekkel Latour Serres-nek az 1970-es évek végén a Sorbonne-on tartott előadásait hallgatva ismerkedett meg), François Dagognet és Françoise Bastide materiális

szemiotikája, Steve Woolgar *science studies* stílusú tudásszociológiája, Herold Garfinkel és Philippe Descola etnometodológiája, Michel Callon transláció-szociológiája megannyi ösztönzés és segédeszköz lesz ahhoz a kényes munkához, amelynek legismertebb kifejeletei a Callonnal közösen jegyzett aktor-hálózat elmélet, illetve a modernitás paradigmájának visszavonása a *Sobasem voltunk modernek* (1991, *Nous n'avons jamais été modernes*) című, magyarul is olvasható könyvben. Latour ez utóbbival voltaképpen már az ökogondolkodás útjára is rálép: „Modernizálunk vagy ökológizálunk, ideje volna választanunk” – summázza majd húsz évvel későbbi visszatekintésében könyve alapvető dilemmáját.² A földgolyó globális modernizálásának elutasítása úgy ölt ökológiai formát Latour gondolkodásában, ahogyan a hangsúlyok áthelyeződnek a társadalomról az emberit és nem emberit egyaránt magában foglaló kollektivitásokra, a társadalmi berendezkedésről az emberek + dolgok képviselési demokráciájára, „az egyvelegek és a hálózatok” parlamentjére, a monista/dualista ontológiákról a kollektivitások ontológiai pluralizmusára, a multikulturalizmus-mononaturalizmus posztmodern párosáról a multinaturalizmusra, vagyis a természetek redukálhatatlan pluralitására, amely utóbbi Latour gondolkodásának utolsó szakaszában már a Természettől, ettől a regulatív eszmétől való megszabadulást feltételezi, hogy helyére léphessen az ízig-vérig ökológiai ihletésű Föld, Gaia, teresztriális ökoszisztéma és a neki megfelelő politikai ökológia, amely a jövőben akár egy új ökológiai osztály megszerveződését is eredményezheti. E gondolatok sorát a *Politiques de la nature: Comment faire entrer les sciences en démocratie?* (1999, *Természetpolitikák: Hogyan léptessük be a tudományokat a demokráciába?*), a *Face à Gaïa: Huit conférences sur le Nouveau Régime Climatique* (2015, *Szembenézni Gaiával: nyolc előadás az Új Klimatikus Rendszerről*), az *Où atterrir?* (2017, *Hol érünk földet?*), az *Où suis-je? Leçons du confinement à l'usage des terrestres* (2021, *Hol vagyok? Leckék a földieknek a bezárkózásról*³) és a Nikolaj Schultzal közösen jegyzett *Mémo sur la nouvelle classe écologique* (2022, *Megjegyzések az új ökológiai osztályról*) című könyvekben követhetjük nyomon.

A három gondolkodó közül Latour az, aki kifejezetten felkarolja a Gaia-elméletet (míg Guattari kifejezetten elutasítja mint haszontalan mitologizá-

² Bruno LATOUR, „Biographie d'une enquête: À propos d'un livre sur les modes d'existence”, *Archives de Philosophie* 75, 4. sz. (2012): 549–566, <https://doi.org/10.3917/aphi.754.0549>. Latour gondolkodói útjáról lásd még Keresztes Balázs írását Bruno Latour *Hibrid gondolkodás* című kötetében (Budapest: Kijarat Kiadó, 2021).

³ A jelen tanulmány megírása után fél évvel ez és a megelőző 2017-es szöveg magyarul is megjelent: Bruno LATOUR, *Földközelen / Karanténban*, ford. KUN János Róbert (Budapest: Kijarat Kiadó, 2023).

lást), olyannyira, hogy a *Gaia Global Circus* egyik alapítójaként 2013-tól már didaktikus performanszok formájában is közvetíti a hajdani Természet helyére lépő Gaiával kapcsolatos filozófiai észrevételeit.

A TRANZDISZCIPLINARITÁS ÖKOSZISZTÉMÁJA

Mindháromuk gondolkodása reagál valamiképpen a strukturalista mozgalomra, amelynek jellegzetes francia stílusa a tudományterületek közötti nagyvonalú, szabadon csapongó átjárásban mutatkozik meg. Mindannyian interdiszciplináris, mi több, transzdiszciplináris gondolkodók, akik kényelmetlenül szűknek, bornírtnak érzik a tudás departmentalizációját, ezért folyton áthágják a tudományágak közötti válaszfalakat. Nem mintha imposztorok lennének – Deleuze-ék és Latour szerencsétlenek ilyen minőségben Sokal és Bricmont célkeresztjébe kerülni⁴ –, hanem mert a valóság, amelynek a nyomába erednek, erre kényszeríti őket. Könnyen kimutatható, hogy munkásságuk egy adott pontján mindhárman azért lesznek fogékonyak az ökológiai gondolkodásra, mivel kezdettől fogva tudományágakon átívelő, ökoszisztematikus rajzolatokban gondolkodnak. Serres saját bevallása szerint diákéveitől fogva egzisztenciális szenvedésként éli meg a tudásterületek szétszabdaltságát, a „reál/humán” tudományfelosztást, később pedig azt, hogy a jelen filozófiai kérdései iránt érdeklődő professzorként a történelem tanszék katedrájához akarják szegezni.⁵ Serres a specialista szöges ellentéte. Gondolkodásának módszere, sőt

⁴ Lásd Alan SOKAL és Jean BRICMONT, *Intellektuális imposztorok: Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal*, ford. KUTROVÁTZ GÁBOR (Budapest: Typotex Kiadó, 2008).

⁵ Serres így mesélt erről Latournak 1992-ben: „Már az École Normale-ra járva tapasztalható volt a tudományágak elkülönülése, pedig ezt az intézményt mégiscsak azért alapították, hogy a természettudományos és a bölcsész szakos hallgatók összejárjanak, és kölcsönösen inspirálják egymást. A tudományhoz értők műveletlenek, az úgymond műveltek pedig tudatlanok voltak. A fragmentált kultúrához vonzódó dekadens ízlés pusztá visszatükröződése a matematikai és a szabad művészeti szakok iskolás szétválasztásának, annak a társadalmi szakadéknak, amely a hasznos mérnököket elválasztja azoktól, akik a jövőben inkább csak amolyan variété-előadói szerepre lesznek kárhozthatva. [...] Én fél-vér vagy negyed-vér lettem, összevegyítettem magamban a bölcsészhallgatót a matematikus hallgatóval, differenciál-egyenletekkel öntöttem nyakom az ógörög nyelvgyakorlatokat, és fordítva. A keresztezés – ez az én kultúrideálom.” [...] „Clermont-Ferrandban tanítottam az első könyvem írása idején, és emlékszem a döntésre – melyik hivatalnok vagy miniszter hozhatta? –, hogy szétválasztják a tudományos és az irodalmi művek könyvtárait. De hát hogyan lehetne szétszaggatni Leibniz műveit és lapjait? És Pascalt? És Platónt, Arisztotelészt, Diderot-t? Vagy Lewis Carrollt, és sokan másokat?” [...] „Súlyos szakmai megpróbáltatásokat éltem át, amelyekről nem szívesen beszélek, mert nagyon sok időbe telt, mire kigyógyultam belőlük. Röviden: tudománytör-

éthosza és politikai missziója a kommunikációteremtés a kultúra elszigetelt zárványai között.

A keresztezés – ez az én kultúrideáлом. Feketét a fehérrel, tudományt a bölcsészettel, monoteizmust a politeizmussal, egymás kölcsönös gyűlölete nélkül, a béke megteremtése érdekében, amelyet kívánok, és amelyen dolgozom. [...] Soha semmilyen széttagoltságot vagy tudathasadást!⁶

Guattari a maga részéről olyannyira megveti a rigid akadémiai struktúrákat, hogy még filozófia szakos hallgatóként egyszerűen otthagyja a Sorbonne-t, diplomát sem szerez. Autodidaktaként férkőzik be a pszichiátria és a filozófia belső köreibe, Lacan, Jean Oury és Deleuze mellé – akik valamiképpen mind felnéznek az outsider bennfenteségre és ennek a bennfentesnek a külvilággal fenntartott ezernyi kapcsolatára. Guattari *transzverzálítás*-fogalma is abból az új klinikai házirendből nő ki, amelyet az 1950-es évek közepétől Ouryval közösen terápiás céllal kikísérleteznek, hogy a börtönjellegű intézményes departmentalizációt megpróbálják átszellőztetni, mozgásba hozni, áramoltatni – némileg úgy, ahogy azt ebben az időben Serres szerette volna látni az akadémiai életben –, hogy ezáltal a klinikán gondozott, berögzült pszichés állapotú betegekben elinduljon valamiféle történés, kimozduljanak a zsákutcáikból, kinyíljanak a világ és a társas kapcsolatok felé. A transzverzálítás egy keresztirányú elmozdulás az intézmény szervezeti diagramjának vertikális–horizontális rácsozatában, a heti munkabeosztás táblázatában, amely nem eltörli, hanem kijátssza a vertikális alá–fölérendeltségi viszonyokat (a pszichiáter–beteg, gondozó–gondozott viszonyt, valamint az orvos–ápoló–felügyelő–kiszolgáló személynézet viszonyt), anélkül, hogy a hatáskörök pusztá egymásmelletiségére, viszonyok nélküli horizontalitására redukálná azokat. A rácsozat megmarad, de megtelik étellel, sőt valódi funkciója immár az, hogy felerősítse a kizökkenés átlós vektorait.

Ebből a transzverzális praxisból, amely Guattari munkásságának fő iránya és későbbi ökológiai szövegeinek is lényegi referenciája, egyenesen következik a transzdiszciplinaritás eszménye, amelynek egyik gyakorlati megvalósulása a

ténetet kellett tanítanom, de a történelem tanszéken, eltávolítva, kirekesztve, kizárva a filozófiatanításból. Sokat szenvedtem emiatt, és kétségtelenül még mindig szenvedek tőle. Megfosztottak minden szakmai környezettől, diákoktól és kollégáktól, ezzel nehéz együtt élni, ismétlem, úgy, hogy magára hagyják az embert.” Michel SERRES, *Éclaircissement: Entretien avec Bruno Latour* (Paris: Éditions Le Pommier, 2022), 34, 39. (Saját fordítás – M. T.)

⁶ Uo., 34.

Guattari által szervezett FGERRI csoport (*Fédération des groupes d'études et de recherches institutionnelles*), amely pszichiátereket, építészeket, művészeket, színházzal, neveléssel foglalkozó szakembereket fogott össze, illetve az e csoport orgánusaként 1965-ben alapított *Recherches* című folyóirat. „Nem szabadna hagyni, hogy a teoretikus munka a szakemberek foglalatossága legyen” – nyilatkozta Guattari már az *L'Anti-Édipe* megjelenése után, ehhez viszont „egy új értelmiségi nemzedéket, egy új analitikus nemzedéket, egy új militáns nemzedéket kell kikovácsolni, lehetővé téve a különböző területek vegyítését és egymásba folyását”.⁷ Guattari ráadásul a tudományokon túlmenően a politikai aktivizmusra is kiterjeszti a transzdiszciplinaritás követelményét.

Az aktuális társadalmi problémákkal szembesülve a hozzáállásunk csak az lehet, hogy megkérdőjelezzük a hagyományos kultúrát, amely fel van osztva a humán tudományokra, a tudományra, a szcientizmusra – divatos szó újabban – és a politikai felelősségvállalásra. Különösen '68 májusa után fontos és szükséges felülvizsgálnunk ezt a szétválasztást. E tekintetben mind a mai napig megelégedtünk a különféle tudományágak autonomizmusával. Megvan a pszichoanalitikusok külön kis főzőedénye, a politikusoké és így tovább, a többieké. E felosztás revízióját nem az eklekticizmus igénye diktálja, és a revízió nem feltétlenül vezet zűrzavarhoz. Ahogyan a skizofrén beteg sem zavarodottságból megy át az egyik valóságregiszterből a másikba, hanem mert a valóság, amellyel szembesül, erre készíti. A skizofrén, mondjuk így, ismeretelméleti garancia nélkül ered nyomába ennek a valóságnak, és ez a valóság vonszolja magával egyik szinttől a másikig, a szemantika és szintaxis megkérdőjelezésétől a történelem, a fajok stb. tematikájának revíziójáig. Nos, bizonyos értelemben a humán tudományok és a politika mezején tevékenykedőknek ugyanígy „skizofrenizálniuk” kellene magukat. Ami persze nem azonos azzal a fals képpel, amely a skizofrént egy elnyomott állapotként ábrázolja, magába fordult „autistaként” vagy efféleként. Hanem éppen ellenkezőleg, azért, hogy szert tegyünk a skizofrénnel arra a képességére, amellyel minden területre behatol. [...] Ha tartjuk magunkat ahhoz az ideálhoz, hogy a dolgok elkülönülnek egymástól, és bármelyikünk csak egy specialista lehet, akinek saját odújába begubózva kell a maga szakterületén munkálkodnia, úgy egyszer csak azon kapjuk majd magunkat, hogy olyan robbanások következnek be a világban, amelyek előtt teljesen

⁷ „Deleuze et Guattari s'expliquent” (en 1972), in Gilles DELEUZE, *L'Île déserte et autres textes* (Paris: Édition de Minuit, 2003), 303.

értetlenül áll mind a politika, mind az antropológiai elmélet. Ennyiben a szakterületi rubrikák megkérdőjelezése és ezzel párhuzamosan a pszichoanalitikusok, nyelvészek, etnológusok, pedagógusok önelégültségének megingatása nem tudományaik szétzilálását célozza, hanem azok elmélyítését, hogy felnőjenek végre foglalatosságuk tárgyához.⁸

A skizofréniás folyamat radikalitásával gondolkodni a valóságregisztereket keresztülszelve, anélkül, hogy örültek volnánk: ezt jelenti a transzdiszciplinaritás követelménye az *L'Anti-Édipe* nyomán. Amit Guattari itt a széttagolás ideáljának hódoló „hagyományos kultúraként” bírál, azt bírálja majd Latour a maga részéről „a modernitás Alkotmánya” (*la Constitution moderne*) címszó alatt, amely íratlan törvényével elkülöníti és egymással összemérhetetlenné teszi a természetet és a kultúrát, a politikát és a tudományt, valamint a különféle tudományágakat. Hogy az ágazati kutatások bizonyos fokú kooperációját, azaz a szimpla interdiszciplinaritást milyen mély, konstitucionális szakadék választja el a transzdiszciplinaritástól, és hogy ez utóbbit milyen nehéz átültetni a gyakorlatba, vagy akár csak elfogadtatni azokkal, akik az elsőben még nem látnának semmi kivetnivalót, azt jól mutatja Latour helyzetértékelése az 1990-es évek elejéről, amely már a jelentkező környezeti anomáliák ismeretében konstatálja, hogy ezen a téren a Guattari felvetése óta eltelt húsz évben semmi nem változott.

Szellemi életünk siralmas állapotban van. Az episztemológiának, a társadalomtudományoknak, a szövegtudományoknak mind megvan a maguk privilegizált nézőpontja, feltéve, hogy különállóak maradnak. Ha az általunk nyomon követett lények átívelik mindhárom teret, nem találunk megértésre többé. [...] Kritikusaink számára a fejünk felett lévő ózonlyuk, a szívünkben lévő morális törvény és az autonóm szöveg egytől egyig érdekes lehet, de csak különválasztva. Az, hogy egy finom vetélőnek kellene egybeszönie a mennyet, az ipart, a szövegeket, a lelkeket és a morális törvényt, elgondolatlan, elgondolhatatlan, hajmeresztő képtelenség marad.⁹

⁸ „Capitalisme et schizophrénie” (entretien avec Deleuze et Guattari en 1972), in Gilles DELEUZE, *L'Île déserte et autres textes* (Paris: Édition de Minuit, 2003), 328–329. (Saját fordítás – M. T.) A félreértések elkerülése végett: a skizofréniát nem tudathasadást jelent, ahogyan ezt a szót a köznyelv használja – és bármily furcsa, maga Serres is, aki ezen a téren járatlannak mondható –, hanem általános pszichés dezorganizációt, pszichoszomatikus átstrukturálódást.

⁹ Bruno LATOUR, *Sobasem voltunk modernek: Szimmetrikus antropológiai tanulmány*, ford. GECSER Ottó (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 18. (A fordítást kissé módosítottam – M. T.)

A kognitív tudományok megjelenése az 1950-es években, az űrkutatás fejlődése az 1960-as években, az 1968-as alapítású Római Klub, amely már az emberiség előtt álló globális kihívások feltérképezésére vállalkozik (1972-es, nagy visszhangot keltő *The limits to growth* című kiadványa első ízben ad számítógépes modellezésű előrejelzést arról, hogy a jelen exponenciális növekedési ütemű termelési, fogyasztási, szennyezési és demográfiai paramétereket prolongálva milyen sanyarú jövőkép rajzolódik ki az emberiség számára) – mind az interdiszciplináris kooperáció egy-egy jeles példája, a programokban részt vevő tudósok között azonban csak elvétve akad olyan, aki transzdiszciplináris ambícióval vágná bele a kutatásokba.

Az egyik ilyen ritka kivétel az 1960-as években a NASA Mars-programjában dolgozó kémikus, orvos, feltaláló James Lovelock, aki a marsi légkörelemzés gyakorlati kérdéseit transzlálja tovább a földi légkörre, hogy ebből Lynn Margulis evolúcióbíológussal közösen eljussanak a Gaia-hipotézis 1974-es megfogalmazásához. Margulis a versengésen alapuló szelekciós evolúciót bíráló szimbiózis-konceptiójával járult hozzá a Gaia-hipotézishez. Figyelemre méltó szinkronicitásként Deleuze és Guattari is ekkoriban dolgozott a darwini faji leszármazásfán átlépő, rá keresztirányú szimbiózis elméletén, amely a *Mille plateaux Devenir* című fejezetében meghatározza a heterogén multiplicitásokat.¹⁰ A szimbiózis fogalma Serres és Latour ökögondolásában szintén kitüntetett szerepet játszik majd az ember Földdel kapcsolatos parazita magatartásának ellenpontjaként. A Gaia-elmélet sok vitát váltott ki a későbbiekben, de elfogadásának legfőbb akadályát Margulis még az 1990-es évek végén is abban látta, hogy a tudósközösség egyszerűen nem nőtt fel a transzdiszciplinaritás követelményéhez.

A Gaia-elgondolás megköveteli, hogy a geológusok, geokémikusok, légkörkémikusok, sőt még a meteorológusok is a saját területükön túlmenően értsenek a tudományhoz. Tanulniuk kell biológiát, különösen

¹⁰ „A valamivé-válás (*devenir*) nem evolúció, legalábbis nem a rokoni kapcsolat és a leszármazás értelmében vett evolúció – írja itt Deleuze és Guattari. – A valamivé-válás inkább szövetkezés. Ha az evolúció valódi átváltozásokat produkál, azok a *szimbiózisok* kiterjedt területén mennek végbe, amelyek teljesen eltérő fajú és léptékű lényeket hoznak szövetségbe egymással, a leszármaztatás bármifajta lehetősége nélkül. Az átváltozás inkább egy blokkot képez, amely magába szippantja a darazsat és az orchideát, de amelyből nem származtatható le semmilyen darázs-orchidea faj.” „A valamivé-válás és a multiplicitás egy és ugyanaz a dolog [...] minden multiplicitás már eleve heterogén elemek szimbiózisaként jön létre.” Gilles DELEUZE és Félix GUATTARI, *Mille plateaux* (Paris: Édition de Minuit, 1980), 291, 305. (Saját fordítás – M. T.)

mikrobiológiát. De az akadémiai apartheid ellenállást szül. A Gaia elfogadásával olyan lépéseket kellene tenniük, amelyeket a kapcsolódó területeken dolgozók nem szívesen vállalnak.¹¹

Az etimologizálással gyakran és szívesen eljátszozó Serres a szerződés és az analízis ellentétéből kiindulva exponálja ugyanezt a problémát *A természeti szerződésben*. A kontraktus, amely eredetileg kötést, köteléket, kötözösinórt jelent, a modern tudomány analitikai eljárásaiban a kötelékek elvágásához, ezzel pedig az összefüggések hálózatával szembeni vaksághoz és hanyagsághoz vezet.

Analízis alatt olyan műveletek és gondolataktusok halmazát értjük, amelyek eloldozzák egymástól a dolgokat. Minden összeköttetés, akárhol is haladjon, erőket vagy információt továbbít, vagyis valamiféle hatást közvetít. A modern tudomány elvágta ezeket az összeköttetéseket, hogy mindent pontosabbá és kiszámíthatóbbá tegyen. Ezzel a darabokra szabdalással pedig gátat vet az egyetemes hatásoknak. A tudomány ideálja pontosan az ellenkezője a szerződés ideáljának. A tudomány által okozott globális problémák és kihívások azonban most megfordítják a szétszabdalásnak ezt az ideálját, újrakötik azokat a kapcsolatokat, amelyeket az analízis szétbontott. Visszatérünk a szerződéshez. A természettel egészen mostanáig képtelenek voltunk igazán szembesülni: vagy csak a magunk kis mezején adódó tapasztalatokra korlátoztuk, vagy valamiféle elvont fogalmat csináltunk belőle, amelyet alkalomadtán az emberre vonatkoztattunk. S ha a tudományok segítségével tanulmányozni kezdtük, csak még kisebb parcellákra szabdaltuk fel. Tudásunk válságát éppen az okozza, hogy képtelen ezek nélkül a szétválasztások nélkül működni, miközben a felvetődő problémák megoldásához éppen arra lenne szükség, hogy összefüggően tekintsünk rájuk. Ma itt van újra a természet, megújultan és frissen, a születés állapotában: [...] összetett kapcsolatok hálózata ez, amelyben minden illeszkedik mindenhez, minden együttműködik és együtt érez, egy olyan szövetség, amely a legkülönfélébb módokon kapcsolódik össze az immár szintén összefüggővé vált társadalmi és emberi szöveggel. A fonalak, öltések és csomók összessége, különböző rácsozatokba egyesítve és összekötve, a természetet egyszerűen, tisztán és világosan, spekulatív, ugyanakkor

¹¹ Lynn MARGULIS, *The Symbiotic Planet: A new look at evolution* (New York: Basic Books, 1998), 125.

technikai módon határozza meg, valahogy úgy, ahogyan a régi korokban talán álmodoztak erről, mégsem sikerült soha senkinek így elgondolnia és gyakorlatba állítania: szerződések összességéként.¹²

A fenti sorok szerint a természet születése, megújulása jelenkorunk nagyszabású eseménye. Amint ma egyre inkább kénytelenek vagyunk megtapasztalni, a természet nem előttünk áll valamiféle szemrevételezhető tárgyként, nem is alattunk fekszik létünk ontológiai talapzataként, nem mögöttünk bújik meg fenomenális világunk reziduumaiként, nem a fejünk fölött honol a szűkségszerűségek és örök törvényszerűségek zord istenségeként, nem körülöttünk terül el az emberi színjáték kies vagy kietlen környezeteként, a dolgok és történések valamilyen elvont fogalomba rögzíthető, univerzális kereteként: nem, ezeket a rögzített pozíciókat lerázva a természet éppen születőben van, éppen készül, éppen szövődik, csápokat és nyúlványokat eresztve bolyhos hálózattá fonódik – annak megfelelően, ahogyan manapság kezdjük kapiskálni és feltérképezni azokat a finom összeköttetéseket, csatornákat, szerteágazásokat, visszahurkolódásokat, cirkulációkat, amelyeken keresztül információk, kódok és hatások továbbítódnak. Mint Guattarinál, a valóságregisztereket transzverzálisan átszelve, a diszciplináris hierarchizálást és a léptékezés stabil rendjét keresztülhúzva, vagyis heterogén klasztereket, atomi, kemikális, virális, bakteriális, florális, faunális, geológikus, atmoszferikus, klimatikus együtteseket kvázi egyidejűségben mozgósítva, és közben konstatálva, hogy mi magunk sem vagyunk egyebek, mint ennek a szövődéknek a szálai, amint bennük áramlunk, kinyújtózunk, szétterjedünk, mutálódunk – hol szenvedőleg, a hatásait elszenvedve, hol cselekvőleg, amikor a szálak nyomába eredünk, és a transláció útjait követve magunk szőjük-konstruáljuk tovább a háló szövetét. A születőben lévő természet végső soron egy zibongó kommunikációs hálózat, amelyet Serres nem Gaiának, hanem egy hozzá nagyon hasonló szóval *Biogeának* nevez (kb. „Életföld”; néha pedig egyenesen Földanyának, amely a mozgásban lévő filozófiai gondolkodásban olykor saját leányunkká, máskor szeretőnké válik).

Ma kezdjük megfejteni a Föld élőlényeiének és inert lényeiének kódnyelveit – igazi élő nyelvek, idegen nyelvek ezek. E lények mindegyike hozzánk hasonlóan információt fogad, továbbít, tárol és feldolgoz. A hajda-

¹² Michel SERRES, *A természeti szerződés*, ford. SEREGI Tamás (Budapest: Kijárat Kiadó, 2021), 129.

ni filozófusok megértették, hogy minden összejátszik és együtt rezonál. Ma már tudjuk, hogy a Biogea beszélget.¹³

Ha ez így van, ebből nyilvánvalóan egy új gyakorlati hozzáállás igénye következik, amellyel bekapcsolódhatunk ebbe a kiterjedt beszélgetésbe – anélkül is inkább, mivel földi lényekként így vagy úgy, de már eleve több milliárd éve érintettek vagyunk benne.

A taktikában kiváló tudományunk épp most, az elmúlt fél évszázadban nyerte meg az antibiotikum-csatát, ám talál-e valamilyen stratégiát a háború megnyerésére, amelynek hosszú evolúciós pályája mégiscsak évmilliókban és évmilliárdokban mérhető? [...] Ahelyett, hogy mindig ideiglenes győzelmekre törekednénk, amelyek hamar végleges vereségbe fordulhatnak, ahelyett, hogy el akarnánk pusztítani ezt a rivális mikrobát, amely annyiszor mutálódik, ahányszor csak szükséges, és szinte bizonyos, hogy az imént felgyógyult gyermek dédunokáit meg fogja tizedelni a jövőben, inkább próbáljuk megfejteni a nyelvét, az általa kibocsátott, tárolt, feldolgozott és fogadott jeleket, hiszen ő is, mi is erre a négy műveletre épülünk. Ha megpróbálunk tárgyalásokat kezdeni vele, ha ezen az úton megosztott kódokkal megpróbálunk közösen letárgyalni egy kölcsönös segítségnyújtást és hasznot biztosító egyezményt, akkor együtt léphetünk át a parazitizmusból a szimbiózisba. Ezért szeretem hallgatni Biogea hangjait, s közben összevetni azokat a miénkkel. Kommunikáció, interferenciák, transláció, terjedés, átjárók és hidak. Hogyan alakulhat át az invazív rendszer kölcsönös párbeszéddé? Hogyan válhat a tárgy alanná? Milyen nyelven beszél ez a szótlán világ? Egy ilyen szövetség nyomán köztünk, az oroszán és az egysejtű organizmus, a szúnyog között ugyanígy szövetségre lépne a nőtény a hímmel, a nővér a fiútestvérrel, a fiú az apával, és így viselkedne az idegen a természetivel, az átutazó az őslakossal, az ember az élőlényekkel, és viszont, az inert világ az élőlényekkel és e kései lények az elsőként érkezőkkel. Közös otthont alkotnánk a Biogea-ban. Ahol az ellenségeskedés vektora az együttműködés vektorába táplálódna vissza. Ha elcsöndesítenénk a háborúskodással kapcsolatos képeket és szándékokat, a tudományunk megváltozna. Szeretném megírni ezt a békeszerződést, vagy legalábbis a szimbiózisnak ezt a

¹³ Michel SERRES, *Biogea* (Minneapolis: Univocal Publishing, 2012), 196. (Saját fordítás – M. T.)

paktumát. Már jó ideje Természeti Szerződésnek nevezem. Immár a tudás, a gyakorlat és az ipar alapjává lett.¹⁴

Látjuk, hogyan szerveződik Serres-nél egyetlen tematikus vonulattá a szegmentálás elutasítása, a kontraktáló-kommunikáló tudomány és vele a transzdiszciplinaritás gyakorlata, amely „a tudásmezőket úgy fogja egybe, ahogyan a dolgok kapcsolódnak egymáshoz”, „olyan együtteseket képezve, amelyeket a területi átfedések, átszövés és átjárók egyesítenek”,¹⁵ és végül a kommunikációs ökoszisztémaként újjászülető természet, a Biogea, amely a szimbiotikus békeszerződés távlatát nyitja meg a régebbi, uralásra és leigázásra törő tudományos paradigma helyett. Latour tudomány-etnográfija ehhez a hálózatos gondolkodáshoz nagyon hasonló utakon jár.

[A természet és a kultúra közötti] ide-oda ingázás során a transláció vagy a hálózat fogalmára támaszkodunk. Lévén hajlékonyabb, mint a rendszer fogalma, történetibb, mint a struktúráé, és empirikusabb, mint a komplexitásé, a hálózat eszméje szolgáltatja az Ariadné-fonalat ezekhez az egymásba fonódó történetekhez. A munkánk mégis összemérhetetlen marad, mert kritikusaink szokványos kategóriáinak megfelelően három alkotóelemre bomlik. A kritikusok természetté, politikává és diskurzussá változtatják.¹⁶

Ha Guattarinál a skizofrént *maga a valóság*, amellyel szembesül, készítette arra, hogy a valóságregiszterek között ingázzon, Latourt a természeti-kulturális *hibridek valósága* (amilyen például az egyszerre természeti jelenséggént, ipari produktumként, tudományos diskurzusként és politikai témaként jelentkező ózonlyuk) készíteti arra, hogy minden kritika ellenére transzdiszciplinaris pályákon mozogva adjon számot e genuin heterogenitás működéséről, a hibrid tárgy-szövetek felépüléséről.

Az ózonlyuk túlzottan társadalmi és túlzottan narratív ahhoz, hogy valóban természeti legyen; az iparvállalatok és az állami vezetők stratégiájában túl sok a kémiai reakció ahhoz, hogy a hatalomra és az érdekre lehessen redukálni; az ökoszféráról folyó diskurzus túl valóságos és túl társadalmi ahhoz, hogy jelentéseffektusokra vezessük vissza. A mi hi-

¹⁴ Uo., 168–172.

¹⁵ Uo., 131.

¹⁶ LATOUR, *Sobasem voltunk modernnek*, 15.

bánk, hogy a hálózatok *egyszerre valósak, mint a természet, narratívák, mint a diskurzus, és kollektívák, mint a társadalom?* Tanulmányozzuk őket, lemondva a kritika minden erőforrásáról, vagy róluk mondjunk le, elfogadva a kritika józan ész diktálta hármass felosztását? Az általunk feltárt parányi hálózatok úgy vannak szétszakítva, ahogyan az irániak, az irakiak és a törökök szakították el egymástól a kurdokat; mihelyt leszáll az éjszaka, átszöknek a határokon, hogy megházasodjanak, és egy közös hazáról álmodoznak, amelyet az őket felosztó három országból hasítanak majd ki.¹⁷

Latour a maga részéről a hálózatos gondolkodás szemantikai-szemiotikai erőforrásait nyomatékosítja. Az 1960-as évek egyik legnagyobb vívmánya a nyelvi fordulat volt, amely a szövegek elemzésénél zárójelbe tette a külső referenciát és a társadalmi kontextust, hogy csak a jelentésre és a jelentésképződésre koncentráljon. Ez a vizsgálódás az immanens szövegmezőben jelek és jelölők hálózatos viszonyrendszerében rekonstruálta a jelentést, a jelentések kapcsolatát, átalakulását, magát a szöveg szerzőjét és olvasóját is, végső soron pedig a teljes történeti-társadalmi mezőt, mint a szöveg ízig-vérig valóságos, de jelentéseffektusok formájában kinyerhető világát – persze nem egy stabil és megszilárdult kozmoszként, hanem értelem-összefüggések, relációk, relatívumok, differenciák, differenciálódások cseppfolyós és megzabolázhatatlanul mutálódó állományaként. A szemiotika a keletkező valóságok kohója, és Latour aktor-hálózat elmélete (*actor network theory*, ANT) nem tesz mást, mint hogy megnyitja ezt a kohót a korábban zárójelbe tett külső referencia és külső kontextus, azaz a természet és a társadalom felé.

A szemiotika gyengesége mindig is az volt, hogy a jelentésképződésnél eltekintett attól, hogy mi is valójában az entitások természete. Amikor azonban a szemiotika elkezd a természet felé fordulni, és a nem emberi entitások bejönnek a képbe, hamar kiderül, hogy a „diskurzus” vagy a „jelentés” szót voltaképpen ki lehet hajítani, anélkül, hogy a naiv realizmusba vagy naturalizmusba való visszaeséstől kellene félnünk. A szemiotikusok csak azért érezték kötelességüknek, hogy a „jelentésre” korlátozzák magukat, mert szövegeket, méghozzá irodalmi szövegeket tanulmányoztak, és nem a dolgokat. Valójában persze tudományosan hittek a dolgok létezésében a jelentésen túl (ahogyan a jó öreg társadalmi kontextusban is, amikor éppen úgy tetszett nekik). Azonban a dol-

¹⁷ Uo., 20.

gok szemiotikája könnyű: egyszerűen csak ki kell hajítani a jelentést a szemiotikából... Ha mármost a szemiotikát pálya-építésként, rend-építésként vagy irányok megteremtéseként fogjuk fel, akkor nem kell megadnunk, hogy az elemzésünk során nyelvről vagy objektumokról beszélünk-e. Ez az elmozdulás újfajta folytonosságot teremt azon praxisok között, amelyeket eddig különbözőeknek tekintettek, amikor a nyelvvel és a „szimbólumokkal” vagy a készségekkel, a munkával és az anyaggal foglalkoztak. Ez az elmozdulás egyszerre emeli a dolgokat a szövegek méltóságára és a szövegeket a dolgok ontológiai státuszára. Az igazán fontos itt az, hogy nem redukción, hanem felemelésről van szó, és ez az új hibrid státusz minden entitásnak megadja egyrészt a textuális jegyek tanulmányozásánál elismert cselekvő jelleget, változatosságot, circuláló létmódot, másrészt a „külvilágbeli” dolgok reprezentációjában elismerten meglévő valóságot, szilárdságot, külsődlegességet. Ami elvész, az a reprezentáció és a dolgok közötti abszolút különbségtétel – de az ANT pontosan ezt a distinkciót akarja újraosztani az általam ellenkopernikuszi fordulathoz nevezett váltással. [...] Vagyis a szemiotikai fordulatra épülő ANT először zárójelbe teszi a társadalmat és a természetet, hogy csak a jelentésképződést vegye figyelembe; majd a szemiotika korlátait áttörve, de annak eszköztárát megőrizve cselekvéssel ruházza fel a szemiotikai aktorokat, hogy azok új ontológiai hibridekké, világalkotó entitásokká váljanak. Ezzel az ellenkopernikuszi fordulattal egy teljesen üres keretet alkot, amelyben leírhatjuk, hogyan építi fel bármely entitás a maga világát.¹⁸

Az ANT azzal, hogy hibrid társulásként vagy kollektívumként létező dolgok konstitutív kapcsolódási pályáinak és ezek jellegének, stílusának, stratégiáinak lekövetésére vállalkozik, saját transzdiszciplináris praxisán belül magukat a tudományokat is hibrid kollektívumokként kezeli, amelyek – bármely egyéb hibrid csoportosuláshoz hasonlóan – relatívak, és képlékenyen változnak a leíráshoz követendőül választott aktor hatásgyakorlása szerint. (Ily módon persze már az is félrevezető, ha a tudományok vagy a valóságregiszterek közti ide-oda ingázásról beszélünk, hiszen maga ez az ingázás teremt, módosítja vagy zilálja szét az előbbieket.) Ugyanakkor a redukció, a szűrés, az elhatárolás, a stabilizálás, a standardizálás, az egyenműsítés (de-hibridizáció), az általánosítás is részét képezheti a kollektivitásképzés stratégiájá-

¹⁸ Bruno LATOUR, „On actor-network theory: A few clarifications”, *Soziale Welt* 47, 4. sz. (1996): 369–381. (Saját fordítás – M. T.)

nak. Ezek stratégiák, semmi többek: addig és annyiban érvényesek, amíg és amennyiben egy aktor „cselekszi”, „aktiválja” őket a maga hálózatában, amely hálózatos jellegében semmiben sem különbözik más hálózatoktól, vagyis nem redukáltabb, elhatároltabb, stabilabb, homogénebb, általánosabb a többinél.

Egy egyszerű példa: az 1968-as Apollo-8 program során az űrből készített színes felvételeken vált először mindenki számára átélhető élménnyé a kormfekete űrben lebegő kis kék bolygó képében a globalitás, a globális *oikosz* mint a globális emberiség lakhelye. Ez a megindító kép egyébként Serres *A természeti szerződésében* is felbukkan. A földgolyó fényképe, amennyiben *hat*, amennyiben *előhívja* a globalitás érzését és gondolatát, teljes joggal nevezhető aktornak – Latour definíciója szerint aktor egyszerűen az, ami hatást vált ki: ha van hatás, akkor aktornak is lennie kell¹⁹ –, jelen esetben olyan aktornak, amely a tarka sokféleség általánosításán, egyneművé tételén, unifikálásán, redukálásán dolgozik. A létformák sokasága egyesül a gömbalakzatban, a sokszínűség leredukálódik a kékségre. A kép osztrénzív érvként működik az egységes emberiség létezése és a globalitás kézzelfogható valósága mellett. Mindazonáltal ez a kép a legkevésbé sem *globális* bizonyítéka a globalitásnak, hiszen egy szerteágazó, de távolról sem mindent átszövő, inkább egy nagyon is partikuláris hálózathoz tartozik, nevezetesen a NASA-hoz, az amerikai űrtechnikához, annak különféle diszciplináris, társadalmi, politikai leágazásaival, a fototechnika hálózatához, a fénykép–valóság–igazság viszony kulturális hálózattrendszeréhez, a marketing, a reklámpiar és a *dream industry* hálózataihoz stb. És ugyanígy, a fénykép nem gyakorol globális hatást sem, nem az egész emberiségre hat, csupán néhány hálózatos kollektívára: például a büszke amerikaiakra, a technikai haladás szerelmeseire, a kozmopolitákra, az esztétikai-morális ihletettséggű természetvédőkre. Sokakat viszont egyszerűen hidegen hagy, más hálózatokat pedig – mondjuk a laposföldhívőkét – ellenkezésre ingerel.

Latour maga is bizalmatlanul tekint erre a képre, mivel szerinte a globalitás tárgyi megjelenítésével elfedi, sőt elhazudja a lényegét – nevezetesen azt, hogy jelenleg a legkevésbé sem rendelkezünk efféle globalitással, ezzel a globális színtérrel és ezzel a globálisan egyesült kollektivitással. Éppen ellenkezőleg: a megosztottság, a háborúskodás állapotában vagyunk egy a felvétel kozmikus perspektívájából láthatatlan *kritikus zónában*, az élet és a biodiverzi-

¹⁹ „Az aktorokról csak annyi állítható, hogy cselekszenek; szerepkörük a teljesítményükből vezethető le; maga a cselekvés mindig egy tapasztalati próba során, egy kísérleti protokollal kerül rögzítésre, amely vagy elemi, vagy sem.” Bruno LATOUR, *Politiques de la nature: Comment faire entrer les sciences en démocratie* (Paris: Éditions La Découverte & Syros, 1999), 430. (Saját fordítás – M. T.)

tás törékeny, néhány kilométer vastagságú hártyafelületén, ahol bármely lény vagy kollektivitás sorsa ezer szálon függ más lények és kollektivitások sorsától, legapróbb rezdülésétől, a kölcsönhatások és kodeterminációk áttekinthetetlenül komplex szövedékében.

Amikor a társadalomtudósok „a társadalom egészéről”, „társadalmi kontextusról”, „globalitásról” beszélnek, rendszerint egy olyan ívet rajzolnak le a kezükkel, amely soha nem nagyobb egy átlagos méretű töknél. De ez azért van, mert a probléma ugyanaz, amikor a Természetről, a Földről, a Globálisról, a Kapitalizmusról vagy Istenről beszélnek. Mindannyiszor egy szuperorganizmust feltételeznek. Ezzel a kapcsolatok követését egyszeriben felváltja a rész-Egész viszony, és minden gondolkodás nélkül rávágják, hogy az Egész bizonyosan *több*, mint a részek összege. Miközben mindig bizonyosan *kevesebb*. A nagyobb nem azt jelenti, hogy átfogóbb, hanem azt, hogy *több ponton kapcsolódik*. Az ember sohasem olyan provinciális, mint amikor azt állítja, hogy „globális látásmódja” van... A méretskálát nem különböző nagyságú gömbök egymásba dobozása adja – mintha csak matrjoskabábukról lenne szó –, hanem az, hogy a részek milyen számú és főleg milyen kölcsönösségű kapcsolatok kialakítására képesek. Az aktor hálózat elmélet rideg tanulsága, miszerint nincs okunk összemosni egy *kapcsolatokba jól beágyazott* lokalitást a Glóbusz utópiájával, az élőlények mindenfajta társulására érvényes. A globális relokalizációja azért vált ilyen fontossá, mert a Földet magát ma már senki nem képes globálisan megragadni. Ez az antropológiai tanulsága. [...] A „kék bolygó” híres képe, dacára az általa kiváltott egyöntetű lelkesedésnek, tartós mérgezést okozott a gondolkodásban. Ez egy amalgám kép, amelyben keveredik a görög istenek ókori kozmológiája, a középkorban a keresztény Istennek tulajdonított hajdani gömbforma és a NASA komplex adatrögzítő hálózata, még mielőtt kivetülne a médiák pixelről pixelre megszerkesztett panorámaképében. Egy dolog biztos: Gaia lakói nem azok, akik a kék bolygót Glóbusznak tekintik.²⁰

Latour ugyanakkor nem tagadja *a priori* az univerzalitás eszményét. Pusztán azt állítja, hogy ez az eszmény megvalósításra vár, és a megvalósításhoz

²⁰ Bruno LATOUR, *Face à Gaïa: Huit conférences sur le Nouveau Régime Climatique* (Paris: Éditions La Découverte, 2015), 159–160, <https://doi.org/10.3917/dec.latou.2015.01>. (Saját fordítás – M. T.)

először is két dolgot kell elismernünk: azt, hogy az univerzalitást jelenleg semmilyen aktor nem realizálja, és azt, hogy az univerzalitás nem is kényszeríthető ki egyetlen aktornak a többi felett érvényesített univerzalizáló-unifikáló teljesítményével. Az univerzalitás csak a földi élet hálózatainak kapcsolatról kapcsolatra történő feltérképezésével és az aktorok között feltárt érdekellentétek aprólékos, fáradtságos összehangolásával érhető el. Pillanatnyilag tehát a legjobb, amit tehetünk – javasolja Latour kiindulópontként –, hogy a problémát a következő formában vetjük fel:

Ahelyett, hogy abban a hitben ringatnád magad, hogy nincsen ellenséged, mert egy (állítólagosan depolitizált) Természet védelme alatt élsz, *jelöld ki az ellenségeidet, és határozd meg azt a területet, amelyet készen állsz megvédeni.* [...] Legyen szó a génmódosítással kapcsolatos globális vitáról, a halállományok kiszámításáról, a szélturbinák fejlesztéséről, a partvonalak módosításáról, a konfekció-, élelmiszer-, gyógyszer- vagy autóparról, a településszervezésről, a mezőgazdasági technikák átalakításáról, az élővilág védelméről, a szénkörforgás változásáról, a légkör páratartalmának szerepéről vagy a napfoltok hatásáról, a jéghegyek elcsúszásáról, mindegyiknél olyan problémákkal állunk szemben, amelyek összehozzák az adott téma ellenzőit. Most, hogy a háborús állapot igazolódott, a harcban álló felek immár egyértelműen kinyilváníthatják háborús céljaikat. A taktikai megfontolásokat leszámítva ma már nem szükséges a tudás objektivitására, az emberi haladás vitathatatlan értékeire, a közjóra vagy az emberiség javára való hivatkozásokkal takarózni. Inkább mondd el, *ki* vagy, *kik* a barátaid és az ellenségeid, *kiket* vagy hajlandó feláldozni a boldogságodért, *milyen* idegenek hozhatnak olyan helyzetbe, amely léted fennmaradását fenyegeti, sőt, kérlek, mondd el világosan, *milyen* istenség oltalmába helyezed magadat. Ha túl kegyetlennek találod ezt az érvelést, ne feledd, hogy az ökológiai válságok nem megfosztottak bennünket az elfogulatlan kívülálló szerepétől, aki képes volt döntőbíróként fellépni minden konfliktusunkban, hanem épp ellenkezőleg, felfedték előttünk, hogy *ez a kívülálló fél soha nem is létezett*, és a 17. század soha nem volt több egy ideiglenes fegyverszünetnél. Ez az a rendkívüli állapot, amelyet az Új Klimatikus Rendszer vezet be. Ez az, ami ismét belekényszerít bennünket a politikába.²¹

²¹ Uo., 281–282.

ÖKOZÓFIA ÉS POLITIKAI ÖKOLÓGIA

Mint látjuk, az ökogondolkodás nem kerülheti el, hogy ne ütközzön bele a politikába, és ne dolgozzon ki valamilyen politikát az ökológiai problematika kezelésére. Még a három gondolkodó közül a legkevésbé – legalábbis a legkevésbé explicit módon – politikus Serres-nél is jól látszik, hogy a békeszerződés és a szimbiotikus együttélés gondolata a politika gyakorlati területére vezet. Guattari gondolkodásának minden rezdülését áthatja a politika. Nála a transzdiszciplinaritás követelményéből következik, hogy bármely tudós tevékenységének ki kell terjednie a politikai felelősségvállalásra is, ahogyan bármely politikus tevékenységének is ki kellene terjednie a tudományokkal való foglalkozásra – nem specialistaként, hanem tájékozott érintettként, Serres „*le tiers instruit*” fogalmának értelmében. Latour vizsgálódásait szintén kezdettől fogva átítatja a politika: a „szimmetria” antropológiai programjának meghirdetése nyilvánvaló demokratikus felhanggal cseng; politika van abban, ahogyan a modernitás kapcsán „alkotmányról” és az alkotmánymódosítás szükségességéről beszél; abban, hogy a természet és a civilizáció köztes szürke zónáját a kurdok kisebbségi létéhez hasonlítja, majd ezt a zónát „L’Empire du Milieu”-nek nevezi, amelynek szuverenitását ideje volna elismerni; vagy amikor ennek logikus folytatásaként repolitizálja a természetet, és társadalmi státusszal akarja felruházni a dolgokat, a nem emberi létezőket, a termőföldet, folyókat, óceánokat, légkört, növényeket és állatokat is, hogy egy parlamentáris képviseleti rendszer keretében – ezt nevezi az etatikus parlamentarizmuson túlmutató „dolgok parlamentjének” – ugyanolyan érdekérvényesítési lehetőséget kaphassanak, amelyet a különböző emberi érdekcsoportok kapnak, ezzel is hozzájárulva a világ élhetővé tételén és a kollektívumok együttélésén való munkálkodáshoz, amit összefoglalóan „kozmpolitikának” nevez; vagy amikor – mint az utolsó idézetben olvashattuk – egyszerűen deklarálja a rendkívüli állapotot, mint amelybe az Új Klimatikus Rendszerrel átléptünk.

De miben is áll pontosan az *ökológiai problematika* a francia gondolkodók számára? Legegyszerűbb egy ténymegállapítással kezdeni: az ökológia eredendően nem francia problematika. Nincsenek gyökerei, előzményei a francia kultúrában. Kívülről, leginkább az angolszász világból szüremkedik be az 1970-es években, amikor a külvilágra nyitott francia entellektüel az érdeklődésétől vezérelve ráakad erre a politikával már erősen átítatott problémagyűjtésre. Guattari nagy valószínűséggel Gregory Bateson *Steps to an ecology of mind* (1972) című könyvét olvasva figyelt fel az ökológiára – Bateson egyébként maga is transzdiszciplinaris dimenzióban gondolkodó kultúrantropoló-

gus. Hatásáról mind a „mentális ökológia” tematikája, mind a *Les trois écologiques* Batesontól kölcsönzött mottója (*There is an ecology of bad ideas, just as there is an ecology of weeds*) tanúskodik. Érdeemes felidézni a mottó kontextusát.

Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy a valós biológiai világban nem a faj, az alfaj, a család vagy efféle a túlélés egysége. A túlélés egysége az *organizmus* plusz a *környezet*. Keserű tapasztalatból tanuljuk meg, hogy a környezetét pusztító organizmus önmagát pusztítja el. Ha most a darwini túlélési egységet úgy korrigáljuk, hogy az magában foglalja a környezetet és az organizmus–környezet kölcsönhatást, egy nagyon furcsa és meglepő azonosság bontakozik ki: *kiderül, hogy az evolúciós túlélés egysége azonos az elme egységével*. [...] A legtágabb értelemben vett ökológia így nem más, mint az ötletek (*ideas*) és programok kölcsönhatásának és túlélésének tanulmányozása (azaz differenciáknak, differenciák komplexumainak stb. vizsgálata) a cirkuláris rendszerekben. Nézzük most, mi történik, ha elkövetjük azt az episztemológiai hibát, hogy rossz egységet választunk: a faj szembekerül a körülötte élő többi fajjal, vagy szembekerül saját környezetével. Az ember szembekerül a természettel. A Kaneohe-öböl elszennyeződik, az Erie-tó nyálkás, zöld poshadássá válik, és jön az ötlet, hogy „építsünk nagyobb atombombákat, hogy megöljük a szomszédainkat”. A rossz ötleteknek megvan a maguk ökológiája, ahogy a gyomoknak is van ökológiájuk, és a rendszerre jellemző, hogy az alaphiba fertőz. Gyökeret vert parazitaként ágazik szét az élet szövelein, és minden furcsa zűrzavarba fordul. Amikor az ember leszűkíti az episztemológiáját, és a „Csak önmagam, a szervezetem, a fajom érdekel” premissza szerint cselekszik, akkor egyszerűen semmisenek tekinti a hurokstruktúra többi hurkát. Úgy dönt, hogy meg akar szabadulni az emberi élet melléktermékeitől, és az Erie-tó jó hely lesz ezek elhelyezésére. Elfelejt, hogy az Erie-tó nevű öko-mentális rendszer része *saját* tágabb öko-mentális rendszerének – és ha az Erie-tavat őrületbe kergeti, ez az őrület testet ölt *önmön* gondolkodásának és tapasztalatainak nagyobb rendszerében.²²

Bateson könyve már visszhangozza Rachel Carsonnak a mezőgazdasági növényvédő szerek környezetpusztítását első ízben a nyilvánosság elé táró *Si-*

²² Gregory BATESON, *Steps to an ecology of mind: Collected essays in anthropology, psychiatry, evolution, and epistemology* (San Francisco: Chandler Publications, 1972), 340. (Saját fordítás – M. T.)

lent Springjét (1962), amely az 1960-as évek végére az environmentalizmus és a szerveződő környezetvédő mozgalmak sokat hivatkozott alapművévé vált. Az angolszász világban egymás után alakultak az aktivisták csoportjai: 1969-ben a Friends of the Earth az Amerikai Egyesült Államokban, 1971-ben a Greenpeace Kanadában, 1972-ben az első zöld párt Ausztráliában, majd 1973-ban Angliában is – amit jó néhány éves lemaradással követett a francia zöld párt megalakulása 1984-ben.

Időközben jóformán egyetlen kísérlet történt az ökológiai tematika francia integrálására, mégpedig André Gorz részéről, az *Écologie et politique* (1975), illetve *Écologie et liberté* (1977) című írásaiban, amelyek egy, a sartre-i gondolkodáshoz hasonlóan vegyes – egyszerre fenomenológiai, egzisztencialista-humanista és marxista – álláspontból próbálják egy új ökológiai frontvonallal kiegészíteni a kapitalista berendezkedés bírálatát, és egyúttal, tipikusan francia problémaérzékenységgel, meghaladni az ökológiai küzdelem horizontját a lényegi, a valorizációs etiko-politikai kérdésfelvetés irányában: nem az a fontos, hogy mi ellen, hanem az, hogy *miért* szállunk harcba. Mit akarunk? Milyen világban, milyen értékrendszerben akarunk élni? Milyen az a berendezkedés, amelyben megéri egyáltalán túlélnünk ezen a bolygón? Amelyik méltó az emberi élethez?

Nem kétséges, hogy a kapitalista termelés beleütközik az ökológia korlátaiba, de ez nem fogja végérvényes válságba taszítani. Ezt a korlátot ugyanúgy integrálja majd magába a kapitalizmus, ahogyan a története során felmerülő összes kényszerrel tette. A tevékenységével elszennyezett környezetből újra kell termelnie valamicske „természetes” környezetet, amelynek költsége a magasabb termékárakban csapódik le. Amit persze kevesebben tudnak megfizetni, így egyre inkább kiéleződnek a társadalmi különbségek, kevesebb kiváltságosra több szegény jut – azonban maga a berendezkedés érintetlen marad. Ráadásul a környezetszennyezésnek van egy olyan formája is, ahol még csak fel sem merül az utólagos rekultiváció: az, ahogyan a kapitalizmus technokrata-racionalizáló logikája átszervezi és a maga igényeihez szabja az emberi élet miliójét, „a hétköznapi kultúráját” (*culture du quotidien*), avagy fenomenológiai megfogalmazással az „élményvilágunkat” (*monde vécu*). Az életkörnyezet letarolása elleni értékelvű tiltakozás bevallottan központi mozgatórugója Gorz ökogondolkodásának, és Guattariról – aki az 1980-as években maga is elkezd vissza-visszautalni arra a gondolkodóra, aki ifjúkorában a legnagyobb hatást tette rá, vagyis Sartre-ra – elmondható, hogy ebben a kérdésben Gorzzal egy táborban van.

Guattari az 1980-as évek második felében jelentkezett az általa *ökozófiának* nevezett programmal. Az ökozófia fogalmát gondosan megkülönbözteti az ökológiától, mivel az ökozófia művelésének szerinte három ökológiai diszciplínára kell kiterjedne: a természeti környezet ökológiájára, a társadalmi környezet ökológiájára – amit olykor politikai ökológiának is nevez, és amelyen belül az utolsó írásaiban megkülönböztetett figyelmet szentel a Gorz hétköznapi kultúrájához közeli „virtuális környezet” ökológiájának, vagyis a művészi-kulturális életkörnyezet ökológiájának –, valamint a mentális környezet ökológiájára, amely a pszichikum és a szubjektíváció ökoszisztémájával foglalkozik. Így az ökológia, a környezetvédelem legjobb esetben is csak egy részterülete lehet az ökozófiának.

Az ökológia eklektikus terminus. Nagyon heterogén valóságokat fog át, ez adja egyben a gazdagságát is. Az ökológia először is egy tudomány, mindenféle ökoszisztéma tudománya. Nincsen határozott körvonala, mivel tekintetbe veszi a társadalmi, városi és családi ökoszisztémákat, valamint a bioszféra ökoszisztémáit is. Az ökológia emellett egyfajta véleményjelenség is lett, amely igen sokféle érzékenységet fed le, a konzervatívoktól vagy akár az ősi értékekhez való visszatérést hirdető reakciósoktól kezdve egészen azokig, akik a régi jobbos–balos polaritás helyett egy progresszív polaritást próbálnak kialakítani. Én megkísérletem fogalmi kapcsolatot teremteni ezek között a dimenziók között. Így született az „ökozófia” gondolata, amely a három ökológiát – a környezeti, a társadalmi és a mentális ökológiát – összekapcsolja egymással. Mi több, modellező rendszeremben megpróbálom előtérbe helyezni az ökoszisztémái tárgyon túlmutató ökozófiái tárgy fogalmát. Az ökozófiái tárgyat úgy tekintem, mint ami négy dimenzió szerint nyer egységet: az áramlás, a gépezet, az érték és az egzisztenciális territórium dimenziói szerint.²³

Az ökozófia nem egyszerűen összekapcsolja egymással a három ökológiát, hanem Gorz orientációjához hasonlóan egy határozott valorizációs etikopolitikai motivációval kapcsolja őket össze: „A három ökológiai regiszter (a környezet, a társadalmi viszonyok és az emberi szubjektívitás) közötti etikai-politi-

²³ Emmanuel VIDECOQ és Jean-Yves SPAREL, „Entretien avec Félix Guattari” (en 1991), *Chimères: Revue des schizoanalyses*, 28. sz. (1996): 19–20, <https://doi.org/10.3917/chime.028.0019>. (Saját fordítás – M. T.)

kai artikuláció az, amit ökozófiának nevezek.”²⁴ Vagy egy még rövidebb, egzisztencialista stílusú megfogalmazással: „Végső soron az ökozófiái problematika magának az emberi egzisztenciának az új történelmi kontextusokban való létrehozása.”²⁵

Az itt tömören felvázolt ökozófiái programot egy válsághelyzet hívta életre. Guattari (és Deleuze) az 1980-as éveket a beköszöntött télként, a hibernáció éveiként éltek meg, amikor az 1968-as tavasz és az azt követő verőfényes intellektuális zsidóság évei után – Franciaországban és különösen Olaszországban, ahol az 1968-as társadalmi forrongás egészen az 1970-es évek végéig elhúzódott – teret nyer a restauráció, visszajegecesedik a társadalom azokba a kategóriákba, realitáshorizontokba, szubjektívációs klisékbe, amelyekből a lázadás egy időre kiragadta²⁶. Egyúttal ez az az időszak is, amikor a világban hatalmas lendülettel kibontakozik a posztindusztriális kapitalizmus, a neoliberalis irányvonal, a globalizáció – Guattari terminológiájával az „integrált világkapitalizmus” – a világméretű tömegtermeléssel, életmódtermeléssel, szubjektívítástermeléssel és persze a marginalitások járulékos kitermelésével, a nyomortermeléssel, gyermekkrabszolgaság-termeléssel, károsanyag- és hulladéktermeléssel. Íme, az új történelmi kontextus.

A filozófiai fogalmak Deleuze-ék felfogásában nem semleges agytornából születnek, hanem az élet sürgető kényszerűségeire reagálnak a fogalomteremtés konstruktív eszközeivel. Ha a *L'Anti-Édipe* és a *Mille plateaux – a Capitalisme et schizophrénie* két kötete – nem volt más, mint a 68 májusában rejülő potencialitások, felszínre tört vágyak, a forrongás heteiben ténylegesen átélt intenzitások filozófiai továbbgondolása – a filozófia a forradalom folytatása más eszközökkel, parafrázálhatnánk Clausewitzet –, úgy az oikosz és az ökozófia fogalmának megjelenése a hibernáció éveiben a 68-as eszmék befagyására és a kapitalizmus ezzel párhuzamos, immár sokadik győzelmére reagál. Amely kapitalizmust – tegyük hozzá rögtön – többek között az is arra ösztönzi, hogy a globalizáció útjára lépjen, és gyártósorait Európán kívülre, a harmadik világba telepítse, hogy a 68-as forrongás iránt tanúsított munkásmozgalmi fogékonyság egy faktorialább feljebb srófolta a helyben termelés járulékos kockázatait. Ám nincs-e valami nosztalgikus abban, hogy az idősödő Guattari elkezd az oikoszról beszélni, és a bioszférával kapcsolatos emberi felelősség-

²⁴ Félix GUATTARI, *The three ecologies*, ford. Ian PINDAR és Paul SUTTON (London–New Brunswick, NJ: The Athlone Press, 2000), 28. (Saját fordítás – M. T.)

²⁵ Uo., 34.

²⁶ „Én azok közül származom – írja Guattari a *Les années d'hiver 1980–1985* című könyvében –, akik a '60-as éveket úgy éltek meg, mint egy végeérhetetlen tavaszt. Így hát én is valamiféle fájdalmat éreztem, amikor hozzászóltam a '80-as évek hosszú teléhez.”

érzetre apellálni, hogy ennek örvén egy olyan életet védelmezzon, amelynek konzisztenciáját és axiológiáját az időközben megfakult, sokak szemében már csak nevetséges kamaszkori hőzöngésnek ható 68-as ideálok konstituálják? Az ökozófiai környezetvédelem nem a 68-as örökség pusztá „műemlékvédelme”? Nem egy letűnt – Gorz kifejezésével élve – „élményvilág” visszasóvárgása? És pontosan ezáltal: nem éppen azt a forradalmi potenciált hatástalanítja, amely a Guattari-féle filozófiai fogalomalkotást anno érvényessé tette? Kétségtelen, hogy Guattari helyzetértékelését akár efféle megvilágításban is olvashatjuk.

Az oikosz, a világ házának új intelligenciája van születőben. A levegő, a víz, az energia immár emberi ügyekké válnak. A természeti tájak, a növény- és állatvilág lényei egybefolynak a városok hálózatának és a nyomorúság kontinenseinek tájaival. A geopolitikai konfigurációk villámgyorsan változnak, miközben a műszaki tudományok, a biológia, a számítógépes szolgáltatások, a telematika és a média világa napról napra egyre jobban destabilizálja mentális koordinátáinkat. A harmadik világ nyomorúsága, a népesség rákos túlburjánzása, a városi szövetek otromba elszaporodása és degradációja, a bioszféra alattomos pusztítása környezetszennyezéssel, a jelenlegi rendszer képtelensége arra, hogy az új technológiai adottságokhoz igazodó szociális gazdaságot építsen ki, mind olyan tényezők, amelyek adott esetben mozgósíthatják az emberek gondolkodását, érzékenységét és akaratát. Ha ez elmarad, a történet felgyorsul, és talán szakadékba taszít bennünket – amit azonban elleplez előlünk az a szenzációhajhász fantáziavilág, amelyet a média a maga trivializáló és infantilizáló módján legyárt nekünk a valóságból. Az ökológiai válság egy általánosabb társadalmi, politikai és egzisztenciális válság tünete. Egyfajta mentalitásbeli forradalomra van szükség, hogy ne támogassuk többé a produktivizmuson alapuló növekedést, amelyből már minden emberi célszerűség kiveszett. A kérdés röviden ez: hogyan változtassunk a mentalitásokon? Hogyan találjunk fel olyan társadalmi praxisokat, amelyek visszaadják az emberiségnek – ha egyáltalán volt neki valaha – a felelősségérzetet, nemcsak a saját túléléseért, hanem minden élet jövőjéért ezen a bolygón, az állat- és növényfajok jövőjéért, s egyszersmind az olyan inkorporális fajok jövőjéért is, mint a zene, a művészetek, a mozi, az időhöz való viszony, a szeretet és együttérzés mások iránt, a kozmosz mélyén való összeolvadás érzése? Minden bizonnyal újra kell szabni az együttműködés és a kollektív fellépés eszköztárát, egy olyan történelmi helyzethez igazítva, amikor már teljesen

értéküket veszítették a régi ideológiák, társadalmi praxisok és hagyományos politikák.²⁷

Hogy a konfigurációk villámgyorsan változnak? De miért okozna problémát a gyorsaság egy olyan gondolkodás számára, amelynek a „végtelen sebesség” az egyik filozofémája? Hogy a technikai eszközök destabilizálják mentális koordinátáinkat? De hát a mentális koordinátákat a *L'Anti-Œdipe* nyomán már az organizmusok organizációs szintjén is az határozza meg, hogy gépezetek kapcsolódnak össze gépezetekkel. Hogy ne támogassuk a produktivizmuson alapuló növekedést? De hát a *L'Anti-Œdipe* és a *Mille plateaux* maga a produktivizmus (*la production désirante*) dicsőítése. Hogy emberiség? De hát az emberiség olyan totalitásfogalom, amelynek korábban éppen a lebontásán fáradozott Guattari és Deleuze. Állat- és növényfajok, inkorporális fajok? Fajok védelme? Azelőtt nemigen hallottunk *specie*sekről és *specie*sek megóvásáról, csak a faji gondolkodás eltörlését ünneplő átváltozásról (*devenir*), interspecifikus átalakulásokról. Mindazonáltal Guattari nem nosztalgikus gondolkodó. Ő egy aktivista, aki a küzdelem adott fázisában a helyzethez mérten tesz taktikai lépéseket, és ezeket nem lehet elintézni egy legyintéssel holmi teoretikus következtelenségre hivatkozva. Guattari az 1980-as évek végén pontosan érzékeli, hogy ekkoriban a francia társadalom már milyen erősen szimpatizál az ökológiai mozgalmakkal – alig elmaradva a lepenizmus (!) támogatottságától –, ugyanakkor azt is látja, hogy „a helyzet nagyon ingatag. A környezetvédőknek nem lehetnek illúzióik. A támogatás összeeshet, akár egy szuflé.”²⁸ Ebben a kontextusban az ökológiai tematika egy ideig-óráig nyitott időablakban a hatásgyakorlás lehetőségével kecsegteti a militáns gondolkodót, nem filozófiája kvintesszenciájának átadására, hanem a molekuláris erjedés előmozdítására ösztönözve az erre fogékony, filozófiailag azonban nem feltétlenül kiművelt csoportokban – ami gyakorlati célként egyébként mindig is meghatározta Guattari munkásságát a pszichiátria transzverzális praxisától kezdve az *L'Anti-Œdipe* skizoanalitikai kapitalizmuskritikáján át a *La révolution moléculaire* (1977) című kötetben megfogalmazott gondolatokig. Ily módon

az ökozófia feladata nem csupán az, hogy a közös célokhoz egyezési pontokat találjon [a városi munkások, technikusok, kutatók, parasztok, amerikai fekete- és indiánmozgalmak, feminista mozgalmak stb. cso-

²⁷ Félix GUATTARI, „La question de la question” (en 1992), *Terminal*, 57. sz. (1992): 8–9. (Saját fordítás – M. T.)

²⁸ VIDEOCOQ és SPAREL, „Entretien avec Félix Guattari”, 24. (Saját fordítás – M. T.)

portjaiban], hanem még alapvetően az, hogy olyan eljárásokat mozgósítson a kölcsönös ismeretek, tapasztalatszerések, együttműködések, kutatások terén, amelyek hozzájárulnak az általános gazdagodáshoz. A mai aktivistáktól alapvetően nem azt várják el, hogy hirdessék az ígét, hogy megszövegezzék a „helyes programot”, hanem hogy új közösségi szolgáltatások felállításán dolgozzanak: a demokrácia közösségi szolgáltatásain, így például a közvetlen demokrácia „kollektíváin”, a szolidaritás, a kultúra, a helyi közösségek szolgáltatásain.²⁹

Ez a helyi, kisebbségi, molekuláris, mikropolitikai orientációjú praxis, amely „a *socius* folyamatos újrakomponálásának, avagy Max Weber terminológiájával ‘újra-varázslatosításának’ feladatával foglalkozik”,³⁰ ráadásul csak első pillantásra tűnik összeegyeztethetetlennek az „emberiség” totalizáló, többségi fogalmával. Hiszen az integrált világkapitalizmus új történelmi kontextusában a kisebbség–többség reláció is változóban van.

Mára eljutottunk odáig, hogy egész kontinensek marginalizálódnak! Afrika egy iszonyatos kiterjedésű marginalitás! [...] Ott az iszonyatos rabszolgaság az összes ázsiai országban, amelyek az új ipari hatalmak pályájára álltak. [...] A marginalitások ma kevesebb visszhangot kapnak a tömegmédiában, kevésbé divatosak, mint a 60-as években az ellenkultúra idején és a 68-as mozgalomban voltak. Ugyanakkor napjainkban az emberi populációk katasztrofális kirekesztése és marginalizációja zajlik planetáris léptéken. [...] Ebben a helyzetben a fiatalok bandákba tömörülnek, a rockzenéhez, a raphez és egyebekhez fordulnak. Végül is megpróbálnak létrehozni egy pszeudotársadalmat, olykor a bűnözésben, a kábítószerelésben és az önpusztításban... De ahogy csak tudnak, megkapaszkodnak a létezés konstitúciójában, ebben a mindinkább duálissá váló társadalmi kontextusban, amelyben egyfelől ott van a kapitalista arisztokrácia, ez a „jet society”, amely ellenőrzése alatt tartja a hatalmat, a pénzt, a kommunikációs csatornákat, másfelől ott van az emberek tömege, akik teljesen elveszettek léteznek a világban, az iszonyatosan elidegenítő városi környezetben és egy olyan termelési kontextusban, amelyben nem találják a helyüket. Manapság a munkanélküliség nagymértékben érinti a fiatalokat. Ráadásul még a termelésbe

²⁹ Félix GUATTARI, „Écologie et mouvement ouvrier” (en 1992), *Chimères: Revue des schizoanalyses*, 21. sz. (1994): 95–104, <https://doi.org/10.3917/chime.021.0095>.

³⁰ Uő.

bekapcsolódó emberek is marginalizálódnak, még akkor is, ha egyébként integrálódtak a termelési folyamatba.³¹

Guattari ebben az utolsó nyilvános megszólalásában egy olyan panorámaívet rajzol, amelyben a harmadik világ, a marginalizált kontinensek nyomorúságos embertömegei egybefolynak a fejlett nyugati világban élő munkanélküliek, sőt dolgozók tömegeivel: a globális kapitalizmus jelenlegi helyzetében jóformán mindenki, az egész planetáris humán populáció marginalizálódott. Az emberiség lett a kisebbség. Az emberiség totalitásfogalomból minoritássá vált. Mindenkiből harmadik világbeli nyomorult lett. Ebben a helyzetben csak a kisebbségi lét erőforrásaira lehet támaszkodni, amelyek Guattari és Deleuze számára persze mindig is a legértékesebb és leghathatósabb erőforrások voltak: a sokszínűsége, tarkaságra, heterogenitásra, szimbolikus rögzíthetetlenségre, a forradalmivá válásra, egyáltalán a válásra (*devenir*) – amely minden esetben egyedivé válás, szingulárisvá válás is, és amelyet a kései Guattari ezen az alapon összeköt a szubjektívációval –, az alulról építkező csoport-szerveződésre, a csoportok közötti szolidaritásra, az emancipatív kreativitásra, a művészetre, a költészetre. Így olvassuk a *Chaosmose*-ban:

A bolygónkon való túlélésünket nemcsak a környezetrombolás veszélyezteti, de a társadalmi szolidaritás és a pszichés életmódok szövetének degenerálódása is. Ezt a szövetet szó szerint újra fel kell találnunk. A politika újjraalapozását azokon az esztétikai és analitikai dimenziókon keresztül kell véghezvinni, amelyek a környezet, a társadalom és a pszichikum hármas ökológiájában foglaltatnak benne. [...] Nem képzelhető el a *socius* kollektív, a szubjektívitás reszingularizációjával párhuzamos újjáépítése a politikai és gazdasági demokrácia új, a kulturális különbségeket tiszteletben tartó koncepciója nélkül, valamint molekuláris forradalmak sokasága nélkül. [...] Az emberi tevékenységek egyetlen elfogadható célja egy olyan szubjektívitás megteremtése, amely a világhoz való viszonyán keresztül folyamatosan gazdagodik. A szubjektívitás megteremtését szolgáló eszközök éppúgy megvannak világvárosi léptéken, mint az egyén nyelvjátékainak léptékén. Ha meg akarjuk ragadni e teremtés belső ösztönzőit – az egzisztencia önalapításának értelemszakadásait –, a költészet ma talán

³¹ Guattari 1992-es interjúja a görög televízióban; lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=7M928Npi6tg>. (Saját fordítás – M. T.)

inkább segítségünkre van ebben, mint a közgazdaságtan, a bölcsészettudomány és a pszichoanalízis együttvéve.³²

Guattari kisebbségi gondolkodóként nem ad – elvileg nem adhat – ennél konkrétabb, kollektíve érvényes cselekvési programot, hiszen a konkrétumokat kinek-kinek a maga szintjén kell kidolgoznia. Saját szinguláris perspektívájából azonban rendelkezésre bocsátja annak a szubjektivitásnak a megteremtésével kapcsolatos gyakorlati tapasztalatait, amely a világhoz való viszonyán keresztül folyamatosan gazdagodik. Így hivatkozik vissza az ökológián belül a La Borde pszichiátriai klinikára mint egy sajátos mikroökológiai rendszerre, amely Gregory Batesonhoz hasonlóan az organizmus + környezet egységében próbálja kezelni és a gazdagodás útjára állítani a más környezetben, más öko-mentális rendszerekben megbetegedett pszichéket.

A társadalmi ökológia és a mentális ökológia kitüntetett kutatási területre talált az intézményes pszichoterápia tapasztalataiban. A La Borde klinikára gondolkodom természetesen, ahol régóta dolgozom. Itt mindent megtettünk azért, hogy a pszichotikus betegek tevékeny, felelősségvállalásra ösztönző légkörben éljenek, nemcsak a jó kommunikációs környezet, de a kollektív szubjektíváció lokális tereinek megteremtése érdekében is. Itt tehát nem a betegek szubjektivitásának pusztá rendbetételéről van szó – hogy visszaalakítsuk olyanná, amilyen a pszichotikus krízis előtt volt –, hanem egy *sui generis* konstruktív folyamatról. Például bizonyos pszichotikus betegeknek, akik sanyarú, rurális környezetből származnak, lehetőséget teremtünk arra, hogy szobrászkodjanak vagy színházat csináljanak, videófilmet, zenét alkossanak, noha ezek az univerzumok eddig ismeretlenek voltak előttük. A hivatalnok vagy értelmiségi betegeket ezzel szemben a kétkezi munka fogja bevonzani, a konyhai teendők, a kertészkedés, a fazekasság, a lovak gondozása. A lényeg itt nem pusztán az, hogy a betegek szembetalálkozzanak egy új kifejezésanyaggal, hanem hogy szubjektívációs komplexumok, azaz egyén-csoport-gépezet-csere multiplicitások jöjjenek létre. Ezek a komplexumok szerteágazó lehetőségeket kínálnak az illetőnek arra, hogy újra felépítsen magának egy egzisztenciális testiséget, kikecmergen az ismétlődő zsákutcáiból, és bizonyos értelemben re-szingularizálja magát. Így olyan transzferek működnek, amelyek nem a szubjektivitás „már eleve adott”, strukturális komplexumokba szilárdult

³² Félix GUATTARI, *Chaosmose* (Paris: Éditions Galilée, 1992), 37–39. (Saját fordítás – M. T.)

dimenzióiból jönnek, hanem az alkotás dimenzióiból, amelyek egyfajta esztétikai paradigmához tartoznak. A szubjektíváció új modalitásait úgy teremtjük meg, ahogyan egy képzőművész teremt új formákat a rendelkezésére álló palettából. Ebben a kontextusban a legheterogénebb összetevők járulhatnak hozzá a beteg pozitív fejlődéséhez: a kapcsolatok az építészeti térrel, a gazdálkodási viszonyok, az, hogy a beteg és a gondozó közösen menedzselik a beteggondozás különféle vektorait, az, hogy a beteg megragadja a külsőre nyíló lehetőségeket, folyamatukban kiaknázza az eseményjellegű „szingularitásokat”. Vagyis bármi, ami hozzájárulhat a másikkal való hiteles kapcsolat megteremtéséhez.³³

A Párizstól kétszáz kilométerre, a Loire-völgyben fekvő La Borde kastély valóságos ökoszisztémaként funkcionál, mind környezeti, mind szociális, mind mentális értelemben. A transzverzális házirend jóvoltából nem börtönként működik, lezárt ajtókkal kívül-belül, hanem a szabad mozgás lehetőségével a termék között, a termék és a konyha között, a belső tér és a külső tér, az udvar, a kertészet, a löistálló, a műhelyek és a többhektáros park között, sőt a klinika és a környező falvak, vagy akár a tágabb külvilág között. (Utóbbinak extrém példája, amikor Guattari az 1968-as diáklázadások idején a párizsi tüntetéseken való részvételre buzdítja a bentlakókat.) A nyílt territóriumok és a köztük csörgedező szabad áramlások intézményes biztosítása gyakorlatilag élő ökoszisztémává varázsolja a pszichiátriát, amely leginkább önnön ökoszisztematikus működésével gyógyítja a betegeket.³⁴ A klinikán dolgozók ma-

³³ Uo., 18–19.

³⁴ Guattari például így ír a klinika konyhájáról, mint az intézményi gyógyítás teljes érvényű terepéről: „A konyha nagyon heterogén funkcionális, szociális és szubjektív dimenziókat egyesít. Ez a territórium bezárulhat önmagába, sztereotip viselkedések és attitűdök színhelyévé válhat, ahol mindenki gépiesen hajtja végre a saját kis refrénjét, de életre is kelhet, beindíthat egy egzisztenciális benépesülést, egy, a verbalitás szintjén túlmutató késztetés-gépezetet, amely hatással lesz a tevékenységében részt vevő vagy akár csak a helyiségen áthaladó emberekre. A konyhából aztán kis operaszínpad lesz: ott beszélgetünk, táncolunk, játszunk mindenféle hangszereken, játszunk a vízzel, a tűzzel, a tésztagyúrással, a szemétdörrel, a tekintélyi és behódolási viszonyokkal. Az ételkészítés helyeként a konyha az anyagáramok, a jelzésáramok és mindenféle szolgáltatásáramok cserekapcsolatainak központja. Ám az áramlások ezen anyagcseréje csak akkor működhet transzferként, ha az egész elrendezés a pszichotikus betegek preverbális komponenseinek befogadását szolgálja. Az atmoszférának, a kontextuális szubjektívációnak ez az ösztönző hatása maga is az adott intézményi részhalmaz nyitottsági fokán (transzverzalizációs együttműködésén) indexálódik az intézmény többi részén. [...] A konyha jó működése ebből a szempontból az intézmény többi részterületén működő szubjektívációs központokkal fenntartott kapcsolatán múlik (így az ételbizottságon, a foglalkozásokról kiadott napi tájékoztatón, a cukrászkodással, üvegházzal, kertgondozással,

guk is transzverzális mozgásban vannak, rotációs rendben váltják egymást a különböző posztokon: így aki az egyik nap orvos vagy felvigyázó, egy másik alkalommal már a konyhában vagy a takarításban segédkezhet, majd valamelyik műhelybe kerül át, vagy a kertgondozó, lóápoló páciensek mellé – nem automatikusan, hanem aprólékos diszkussziók nyomán, amelyek célja részben éppen az, hogy a folyamatos mikropolitikai problematizálással megakadályozzák a sztereotípiák, a szellemi fásultság kialakulását, az áramló kreativitás eltömődését. Ez maga a mentális ökológia, amely az egészséges felvigyázókat is gyógyítja, megváltoztatja, megnyitja a lehetőségek felé, hogy ebben a mentális környezetben, vele kölcsönhatásban az őrület is kimozdulhasson a betegség státuszából, és az egzisztenciális fejlődés hordozójává válhasson, amely kreativitásával visszahat a teljes ökoszisztémára.

Mi több, a La Borde ökoszisztémájában nemcsak a klinika nyílik ki a külvilág felé, hanem Guattari szervezésének jóvoltából a külvilág is megnyílik a klinika, az őrületben rejlő potenciál felé: baloldali aktivisták, barátok, diákok, értelmiségiek, művészek, csepűragók, zsonglőrök áramlanak a környékről, Lyonból, Párizsból a La Borde felé, napokat, heteket vagy akár éveket töltve el ott, hol önkéntes felvigyázóként, azaz művészeti közreműködőként, hol ápoltként, hol – leggyakrabban – mindkettőként. „A világ La Borde-ban van” – jelenti ki Guattari, és valóban, a vágyak, vonzalmak, virtualitások, akcideneciák játékos kiszámíthatatlansággal itt, ebben a molekuláris kohóban szerveződnek össze világgá. Ennek egyik különös, de mégis jellemző példája az, ahogyan Guattari egyik barátja ötletszerűen elhív a Quartier Latinból egy bűvészt, Jean-Baptiste Thierree-t a La Borde-ba fellépni, aki Guattarival találkozva rendszeres vendég/kisegítő/páciens lesz a klinikán, ahol saját pszichés megrekedtsége is elkezd oldódni, majd Guattari biztatására, aki folyamatosan vágyainak valóra váltására sarkallja, ismeretlenül elküld egy levelet

bárral, különféle sportokkal kapcsolatos műhelyeken, a konyhai dolgozóknak és az orvosnak az érintett betegekről folytatott konzultációján...). Az adott intézményi részhezalmazhoz, például a konyhához beosztott pszichotikus így egy jól kidolgozott megnyilatkozás-zónán megy át, amely olykor többé-kevésbé önmagába záródik, szerepeknek és funkcióknak van alávetve, máskor viszont az alteritás univerzumaival kerül közvetlen kapcsolatba, amely kiragadja a beteget az egzisztenciális bezárkózásból. Nem annyira az akarlatlagos elhatározás, mint inkább a tudattalan megnyilatkozás kollektív elrendeződése készíti arra, hogy kezdeményezzen és felelősséget vállaljon. Megjegyzendő, hogy a kollektív itt nem pusztán csoportosat jelent, hanem egy olyan jelleget, amely magában foglalja egyrészt az emberi interszubjektivitás elemeit, másrészt a preperszonális érzékelési és kognitív modulokat, a mikrotársadalmi folyamatokat és a társas képzelet elemeit is. A kollektív jelleg ugyanígy kiterjed a nem emberi, mechanikai, műszaki, gazdasági szubjektív formációkra is. A kollektív fogalma tehát ekvivalens a heterogén multiplicitással.” Uo., 99–101. (Saját fordítás – M. T.)

Svájcba, címzés nélkül, egy újság címlapján véletlenül megpillantott hírességnek, Chaplin lányának. Victoria Chaplin egy hónap múlva már a La Borde-ban van, és Thierrée-vel a cirkuszi műfaj megújításán dolgoznak. A klinika körül megjelennek a cirkuszi sátrak, a manézs, az előadások – a mutatványokba bevont ápolottakkal. Thierrée és Victoria 1971-ben összeházasodnak a klinikán, és az itt életre keltett *Cirque Bonjourral* útjára indul a francia újcirkusz mozgalom – egy szálaként a csoport-tudattalan, a vágy-gépezet, a kollektív szubjektíváció működésének, az *Anti-Oedipe gaya scienczájának*.

A La Borde pszichiátria egy rizomatikus ökoszisztéma, amely ezer nyúlvánnyal kapcsolódik más ökoszisztémákhoz. Ha megértjük, hogyan működik a La Borde, jószerivel megértettük azt is, hogyan működik a csoport-tudattalan és a vágy-gépezet az *Anti-Oedipe* lapjain, a rizóma, a szökésvonal, a molekuláris átalakulás, a „devenir” a *Mille plateaux* lapjain, s hogy mit jelent az ökozófia és a mikropolitika gyakorlata Guattari utolsó írásaiban. Megértjük ennek a filozófiának a velejét.

Az ökozófiáról immár áttérve a Latour által „politikai ökológiának” nevezett gondolatkörre, azt látjuk, hogy a kapitalizmus aktuális állapotának elemzésében és éles bírálatában Latour gyakorlatilag átveszi Guattari kezéből a stafétabotot. Guattari az 1980–1990-es évek integrált világkapitalizmusát vette bírálat alá, és invazív kártékonyságának paradigmaticus figurájaként az ingatlanfejlesztő Donald Trumpot állította elének elrettentő példaul, mondván:

Ahogy a mutáns, szörnyeteg algák ellepik Velence lagúnáit, úgy szaporodnak el tömegével televíziónk képernyőjén az „elfajzott” képek és megnyilvánulások. A társadalmi ökológia terén az olyan emberek, mint Donald Trump, szabadon elszaporodhatnak, mint valami algafaj, New York és Atlantic City egész kerületeit ellepve, amelyeket a „városfejlesztő” a bérleti díjak emelésével „újjávarázsol”, miközben szegény családok tízezreit űzi el, akiknek többsége hajléktalanságra lesz kárhoyzatva, mintegy a környezetökológia halpusztulásának megfelelőjeként. A további algaburjánzás nyilvánvaló jele a harmadik világ erőszakos deterritorializációja, amely egyidejűleg kihat a lakosság kulturális szövetére, élőhelyére, immunrendszerére, klímájára stb.³⁵

Latour már az 1990-es évektől napjainkig ívelő kapitalista érat elemzi tovább, és egy egész könyvet lesz kénytelen szentelni annak a folyamatnak, amelynek groteszk végkifejlete az algaszörny Trump 2016-os elnökké válasz-

³⁵ GUATTARI, *The three ecologies*, 43. (Saját fordítás – M. T.)

tása és a klímaszkeptikus elnök kilépése a párizsi klímaegyezményből. Semmit sem értünk az elmúlt évtizedek politikai folyamataiból – állítja Latour 2017-es *Où atterrir?* című könyvében –, ha nem a centrális jelentőségű klímaváltozásból és a vele kapcsolatos állító vagy tagadó (freudi értelemben *dene-gáló*) viszonyulásból indulunk ki. Az 1990-es évektől egyre erősödő deregulációs irányvonal, a társadalmi egyenlőtlenségek robbanásszerű kiéleződése és a klímaváltozás tagadása Latour szerint nem különálló jellemzői jelenkorunk kapitalizmusának, hanem ugyanannak a jelenségnek három aspektusa. Nevezetesen mindhárom abból következik, hogy

az elit megértette, nincs jövőbeli élet mindenki számára a Földön, úgy döntöttek tehát, hogy megszabadulnak a szolidaritás minden terhétől – ezért a dereguláció. Egyfajta kacsalábon forgó erődítményt kellett felhúzni annak a néhány százaléknak, aki megúszhatja – ezért a társadalmi egyenlőtlenségek robbanásszerű kiéleződése. És hogy az elit elrejtse a közös világból kimenekülés mocskos önzőségét, feltétlenül el kellett utasítania a kétségbeesett menekülés kiindulópontját, a fenyegető veszélyt – ezért a klímaváltozás tagadása.

A jól ismert Titanic-metaforával élve: az uralkodó osztályok megértik, hogy a hajó biztosan elsüllyed. Kisajátítják maguknak a mentőcsónakokat. Megkérlik a zenekart, hogy játsszon tovább még hosszasan altatódalocskákat, hogy az éj leple alatt lelécelhessenek, mielőtt a hajó túlzott megdőlése riadóztatná a többi osztályt.

Ha pedig valaki egy megvilágító példát szeretne, amelyben nincsen semmi metaforikus: az ExxonMobil cég az 1990-es évek elején a tények teljes ismeretében és azután, hogy kiváló tudományos cikket publikált az éghajlatváltozás veszélyeiről, egyszer csak fogja magát, és hatalmas összeget investál mind az eszeveszett olajkitermelésbe, mind az ugyanilyen eszeveszett reklámkampányba arról, hogy valójában nem is fenyeget bennünket semmilyen veszély. Ezek az emberek – akiket immár obskurantista elitnek kell neveznünk – megértették, hogy ha nyugodtan akarnak túlélni, még álmukban sem szabad úgy tenniük, mint ha az emberiség többi részével osztoznának a Földön.³⁶

Latournál tehát már nem csupán a kisebbséggé vált emberiség marginalizációjáról, egzisztenciális kilátástalanságáról van szó, mint Guattarinál, ha-

³⁶ Bruno LATOUR, *Où atterrir? Comment s'orienter en politique* (Paris: Éditions La Découverte, 2017), 27–28. (Saját fordítás – M. T.)

nem arról, hogy mivel elmaradt az ökozófia által sürgetett hathatós kollektív fellépés, a közelgő katasztrófa végóráiban a rendszer működtetésének haszonélvezői jéghideg számítással egyszerűen leírják az emberiséget mint feláldozhatót, amelynek jelen erőforrásait átcsatornázza bebiztosítják magukat a sötét jövőre, amikor az élhető környezet egy szűk elit luxuskiváltsága lesz – már ha lesz egyáltalán. Hiszen az amerikai kisember vállán felkapaszkodó trumpi profitmaximalizáló politika, ez a „posztpolitikai politika, amely a szó szoros értelmében tárgyaltalan, hiszen kikukázza a világot, amelyben állítólagosan lakik”,³⁷ nem több irracionális önáltatásnál, amellyel a mentőcsónakon menekülők hitegetik magukat, hogy lesz még, marad még földdarab, ahol kiköthetnek az ökokataklizma idején. A politikum mint műfaj tűnik el ezzel, azaz válik pusztá blöffé.

Az a hideglelős benyomásunk, hogy a politika kiüresedett, elvesztette tartalmát. Már nem kapcsol semmilyen sebességfokozatba, már nincs se értelme, se iránya, szó szerint imbecillis lett, vagyis impotens, nem szól másról, mint arról a haladó kinyilatkoztatásról, hogy sem a Globálisnak, sem a Lokálisnak nincs tartós, anyagi létezése. [...] Ha a helyzet mindennek ellenére tisztul, az azért van, mert jelenleg már nem a múlt és a jövő között, a modernizáció elutasítása és elfogadása között vacillálunk, hanem erre a tengelyre 90 fokkal elfordulva, *a régi vektor és egy új vektor között vacillálunk*. Ez a két vektor már nem ugyanabba az irányba mutató időnyílon halad.³⁸

A régi vektor a globalizáció vektora, amely a Lokálisból a Globálisba mutat, jelezve azt a folyamatot, ahogyan a világ az elmúlt évszázadban a modernizáció és a globalizáció útján haladva elmosta a lokalitások határait, és jelezve egyúttal a fordított irányt is, amely felé az antiglobalizációs „reakciók” menetelnének, nevezetesen vissza a Lokálisba, az elzárkózásba, a jól elhatárolható helyek nosztalgikus múltjába – legújabbán a *Make America great again* vagy a *Brexit* jelszavával.³⁹

Az erre merőleges, új vektor, a politikai mozgástér napjainkban tudatosuló új vektora nem a globalizált világ felé mutat, hanem egy új instancia felé, amelyet Latour habozik Földnek, Természetnek vagy Gaiának nevezni, jöllehet

³⁷ Uo., 45.

³⁸ Uo., 46–47.

³⁹ Hogy vacillálásról van szó, azt az is jelzi, hogy a Brexit esetében nagyjából azonos volt a maradás- és kilépéspárti szavazók aránya, míg Trump 2016-os megválasztásakor effektíve körülbelül 2 millióval több ember szavazott Hillary Clintonra, mint Donald Trumpra.

valamilyen – de semmiképpen sem globális – értelemben ezekről van szó, így a fogalom számára inkább a „Terrestre” nevet választja, amelyet Földinek vagy Földbelinek fordíthatnánk. Ez az új vektor a Talajtalan (*Hors-Sol*) és a Földi (*Terrestre*) között feszül ki. A Talajtalan a Trump- és a Brexit-szavazók ábrándos seholsincs-világa, az a logikailag inkonzisztens utópia, hogy a hálózatok, az internet, a világpiac, a globális tőkeáramlás és a profitmaximalizálás világában – amelynek előnyeiről persze a legkevésbé sem akarnak lemondani – lehetséges visszazárkózni a lokális határok mögé, vagyis lehetséges egyidejűleg a lokális föld és a globális föld felé menetelni.

Az ezzel az irrealitással szemben álló teresztriális eszme az új realitás betörésére figyelmeztet, és politikai ágensként vagy húzóerőként e realitás talajának képviseletében politizál. Az új realitás az, hogy jobban össze vagyunk nőve a földi élet talajával, mint azt bármikor is hittük, és mint azt az ember-természet, organizmus-környezet, lokális-globális fogalmait alapul véve egyáltalán elgondolhattuk. Emiatt viszont ezek a fogalmak is irreálissá lettek. Le kell váltanunk őket, más fogalmakban kell gondolkodnunk, amelyek beláttatják velünk valós helyzetünket. Függetlenül attól ugyanis, hogy mit akarunk vagy nem akarunk, milyen politikai célkitűzéseket követünk, függetlenül még attól is, hogy a változó ökológiai rendszerben kihalunk-e vagy életben maradunk, immár nem vagyunk, nem lehetünk és nem is leszünk többé ez az egyszerűen leírható valami: *ember egy természeti környezetben*. Éppenséggel a Földi nem teszi lehetővé, hogy *ez és ilyen szintaxis szerint* legyünk. A Földi ugyanis – és Latour itt Serres korábbi belátását visszhangozza – már nem az emberi cselekvés kerete, környezete, hanem maga is reagáló, cselekvő ágens, a cselekvés történeti dimenziójával. Az ember elhelyezése a természet terében, ez a hajdan nyugodt gondolat egyszerűben mozgalmassá és kiszámíthatatlanná vált.

A tér többé nem a kartográfia tere, annak hosszúsági és szélességi körével. A tér viharos történelemmé vált, amelynek menetében más szereplőkkel osztozunk, más szereplők reakcióira reagálunk. Úgy tűnik, a *geotörténelem* kellős közepén értünk talajt.⁴⁰

És a geotörténelemnek nem főszereplője az ember, hanem csak az egyik ágense a sok egyéb „lovelocki ágens” mellett, amelyek egymásra hatásából a Földi historikusan kialakult mai jellegzetes, éppen történetisége miatt uniká-

⁴⁰ Uo., 49.

lis formájában, amely forma persze csak egy pillanatfelvétel a jelenben is zajló átalakulásairól.

Lovelock érvelése szerint az élőlényeket a Földön megannyi ágensnek kell tekinteni – köti össze Latour a Földi fogalmát a lovelocki Gaiával –, amelyek teljes mértékben részt vesznek bolygónk kémiai feltételeinek, sőt részben geológiai arculatának kialakításában. Ha az általunk belélegzett levegő összetétele az élőlényektől függ, úgy a levegő már nem pusztán környezet, amelyben az élők élnek és fejlődnek, hanem részben saját tevékenységük eredménye. Más szóval nem az organizmusok vannak az egyik oldalon és a környezet a másikon, hanem egymásra hatások szuperpozíciójával állunk szemben. A cselekvés eloszlik az egészen.⁴¹

A kölcsönhatás a primordiális, ez termeli ki a másodlagos tagokat, a hatásokat és magukat a kölcsönható feleket is, amelyeket így hiba volna individuális egységekké merevíteni. A Földi primordiális perspektívájában az ember sem maradhat meg autonóm individuumnak – az individuumot dicsőítő trumpi politika e tekintetben is tarthatatlan –, hanem át kell alakulnia azzá, ami a többi fejlettebb élőlényel (heterotróf többsejtű eukariótával) egyetemben valójában mindig is volt: holobiontává, azaz együtt élő mikrofajok sokaságának heteronóm ökológiai közösségévé. Hiszen

ha az organizmusok valóban engedelmessé válnának a neodarwinizmus kényszereinek, ha valóban önző génekből állnának, amelyek szaporodási érdekeiket az utolsó tizedesjegyre pontosan kikalkuláló organizmusokba fészkeltek be magukat, akkor képtelenség volna túlélni. Egyrészt azért, mert az organizmusok olyan környezetburkoktól (niche-ektől) függenek, amelyek többé-kevésbé kedvező lakhatási feltételeket biztosítanak számukra, másrészt mert fejlődésük minden pontján szükségük van más ágensek éppen kapóra jövő segítségére. Mit jelenthet a tehén természetes szelekciója, ha bélrendszerének kialakítása miriád baktérium párhuzamos szelekciójától függ, jóllehet ezek nem részei a DNS-ének? Mi a „humán” test, ha a létfenntartásához szükséges mikrobák száma több nagyságrenddel meghaladja sejtjeinek a számát? A test pontos határait illető bizonytalanság oly nagy, hogy Lynn Margulis azt javasolta, az organizmus túlon túl szűkre szabott fogalmát cseréljük le

⁴¹ Uo., 80.

arra, amit ő „holobiontáknak” nevez, e bizonytalan kontúrú felhőket formáló ágensek halmazára, amelyek ténykedésének köszönhetően némileg tartós membránok maradhatnak fenn azáltal, hogy a külső segítséget nyújt a bent lévőknek. [...] Amit „szociáldarwinizmusnak” neveznek, annak az eszmének igazából az volt a célja, hogy a természettudósok felfedezéseit „a természet ökonómiájának” magasztos rendjébe emelje be, ám ez alapvetően egy vallási eszme, amelynek semmi köze a Földihez. Ha a szegény emberkéknak oly nehéz dolguk van, amikor önző módon ki akarják számolni az érdekeiket, dacára a rendelkezésükre álló számviteli eszközöknek, képzeljük csak el, milyen helyzetben lehetnek a baktériumok, a zuzmók, a fák, a bálnák vagy az azáleák. A holobiontáknak nincsen számlakivonatuk. [...] A holobionták soha nem definiálhatók az önazonosságuk alapján, hiszen ők az összes többitől függenek, és ezáltal nyerik el az identitásukat. Definíció szerint mindig túlnyúlnak magukon, mindig szuperpozícióban vannak másokkal, amelyektől függenek.⁴²

A Földi talán egyik legfontosabb vonása, hogy vele kapcsolatos ismereteink kezdetlegesegek, még csak gyerekcipőben járnak. Ám ebből a kevésből is világos, hogy a Földi nem rendelhető alá a Természetnek és a modern természettudományoknak, a fizikától a kémián át a darwinizmus különféle irányzataiig, pusztá alfejezetként. A földbéli holobionták – beleértve az embert is – nem a természetben vannak, nem a természet lakói. Olyannyira nem, hogy ha egy ilyen élőlényt fognánk, és valóban belevetnénk a természet univerzumába egy találmásra kijelölt helyen, nagy valószínűséggel azon nyomban elpusztulna, sok esetben még akkor is, ha csupán a földfelszín egyik pontjáról helyeznénk át egy másikra. A holobionták ugyanis, éppenséggel mert mikroökológiai közösségek, maguk is egy ökológiai burokba (niche-be) ágyazottan élnek, így lakják be a Földit, az élet hártavékony *kritikus zónáját*, amelyen belül ugyanilyen kritikus borotvaélen táncol a sok-sok egyedi ökoszisztéma mindegyikük fennmaradásához nélkülözhetetlen, éppen megfelelő összekapcsolódása, kölcsönhatása, dinamikus egyensúlya. Ökológiai „kagylóhéjából” kiemelve vagy azt lerombolva a holobionta életképtelenné válik.

A városlakó úgy van a városában, mint a remeterák a héjában. „Hol létezem tehát?” A héjamban, rajta keresztül, és részben az ő jóvoltából. A bizonyíték erre az, hogy még az élelmiszereket sem tudom hazavinni

⁴² LATOUR, *Où suis-je?*, 49–50, 65, 101.

lift nélkül. A városlakó tehát egy „liftes” rovar volna, ahogy a pókról mondjuk azt, hogy „hálósövő”? Még az is szükséges, hogy tulajdonosaik karbantartsák a gépezeteket. A használó mögött ott a protézis, a protézis mögött megint a tulajdonosok és a karbantartók, és így tovább. Az élettelen keret és akik megelevenítik, egybeforrnak. Nem létezik csupasz városlakó, ahogyan nem létezik természethangya a természetvártól elszakítva, vagy pók a hálója nélkül, vagy indián, akinek az erdejét elpusztították.⁴³

Latour a hálózatos gondolkodás eredményeit felhasználva nem redukálja ezt a védőburkot egy lokális térszegmensre az élőlény körül, hanem azoknak a szerteágazó kapcsolatrendszereknek a hálózataként fogja fel, amelyek hozzájárulnak az illető holobionta fennmaradásához. Ezeket az esetről esetre más és más hálózatokat jószérivel empirikusan kell felkutatnunk és feltérképeznünk, hiszen önmagában az általános természettörvények ismerete még nem juttat közelebb hozzájuk. Latour Földije ennyiben Guattari és Deleuze – és bizonyos tekintetben Serres – alulról építkező tudását, politikai ökológiaként pedig az alulról építkező demokrácia eszményét viszi tovább, hiszen még ez a szerveződés a leginkább összeegyeztethető azzal, ahogyan a Földi vagy Gaia nem felülről vezérelt rendszerként szisztematizálja a teresztriális mikroökoszisztémák miriádjait.⁴⁴ Gaia nem a posztmodern ember új, transzcendens istensége, magasabb szándékokkal és bölcsességgel, nem egy program- vagy célvezérelt megakomputer, nem egy óriási termosztát, amely egyetlen ideális állapot fenntartására lett beállítva, hanem egy sokközpontú, sok aktort mozgósító dinamikus hálózat, amely könnyen kibillenthető pillanatnyi egyensúlyi állapotából, és képes ezer egyéb egyensúlyi állapotba átbillenni – amelyek azonban nem feltétlenül egyeztethetők össze a humán holobionták életfeltételeivel. A realitás persze nem szintisztán ökológiai fakticitás, hanem politikummal átítatott hibrid, még akkor is, ha műfaját tekintve a politikum – mint Latour megállapította – kiüresedett. A realitás az, hogy a Földi, azaz a humán holobionta a maga új realitásával vitában, sőt harcban áll az Emberrel és annak régi realitásával

⁴³ Uo., 19–20.

⁴⁴ „Immár politikailag, és nem csupán tudományosan elengedhetetlen fontosságú, hogy Gaiát *ne* tekintsük egységes rendszernek. Ha Lovelock minden rafináltságát bevetette, hogy a rendszert megannyi ágensre bontsa fel, amelyek *kibatnak* egymás működésére, akkor a hatóképességek e szétszalazását a politikára is át kell vinnünk, hogy a teritóriumok *egymásra átnyúlása* végre jól láthatóvá váljon. [...] Ha a demokráciát újra kell kezdeni, akkor ez csak alulról történhet; ami épp kapóra jön, hiszen alul a föld van, nincs lejjebb! Ha *bottom up* építkezést akartál, hát ez éppen az!” LATOUR, *Face à Gaïa*, 304, 308.

(vagy elitista irrealitásával), és ez a küzdelem napjainkban zajlik, a szemünk előtt, anélkül, hogy megjósolható volna a végkimenetele.⁴⁵ Latour az ontológiai pluralizmus védelmezőjeként nem tehet többet annál, mint hogy leírásokat és adalékokat fűz az antropocén új realitásához, ezáltal *valószerűsíti* azt, így próbál meg pártfogókat, szövetségeseket, földieket szerezni hozzá, remélve, hogy kapcsolataik és összeköttetések növekvő száma – a „nagyobb” hálózatos értelmében – nagyobb konszenzuális érvényt szerez neki, mint amivel a régi rendelkezik.

A *Gaia Global Circus*, ez az ököpolitikai cirkusz a maga didaktikus, teátrális performanszaival a politikum műfaját próbálja meg részben átvállalni, részben megújítani és tartalommal megtölteni. *Reprezentál* a szó mindkét értelmében, azaz megjeleníti a szemünk előtt a földi ágenseket és kölcsönhatásaik rendszerét, valamint politikai képviseletet nyújt számukra. A cirkusz egyik egyszerű tanulsága az, hogy a Földiek táborához csak konkrét experimentális lépésekkel lehet csatlakozni: úgy, ha ki-ki egyenként vagy kollektívumként felrajzolja azokat a leggyakrabban államhatárokon átívelő territóriumokat, amelyekről léteben függ, vagyis amelyek *talajai* a létezésének, más szóval, amelyeknek ő a *földije*. E talajok összefüggése *ő maga*, önnön létének a szövődéke, amelyen kívül nem élhet. A rajzolatok transzdiszciplináris esztétikája egyben a legelemibb racionalitás közvetítője is, hiszen az egzisztenciális kartográfia kollektív, politikai érdekképviseletének megteremtése korunk egyetlen racionális opciója, amely mellett a liberális, a gazdaságközpontú vagy akár a természetközpontú racionális megfontolások nem csupán eltörpülnek, de merő irracionálisnak tűnnek: ez utóbbiak a biztos erőszakos végkifejlet felé vezetnek, míg az előbbi a bizonytalan békés együttélés felé mutat.

Latour utolsó írásaiban az oikoszukat felrajzoló földieket olykor egyszerűen csak „személynek” nevezi, megkülönböztetve a heteronóm személyt az autonóm „individuumtól” és az individualizmus egocentrikus ideológiájától.

A személy, aki megtanulja szituálni magát, egyre konkrétábbá, egyedibbé válik, ahogy bővül azon ágensek listája, amelyekről függ, vagy amelyek tőle függenek. Ez a holobionták, avagy az asszociáció-szociológia egész paradoxona: valakit egyre jobban megismerni annyi, mint egyre távolabb utazni azok felé, akikkel kapcsolatba került. A szinte

⁴⁵ „Az antropocén korában az Embereknek és a Földieknek tudomásul kell venniük, hogy háborúban állnak egymással. A geohistorikus történetmesélés stílusában fogalmazva azt állítom tehát, hogy a *holocén* korban élő *Emberek* konfliktusban állnak az *antropocén* korban élő *Földiekkel*.” Uo., 283.

semmivé zsugorodott individuuum szükségképpen tehetetlennek érzi magát a felette uralkodó ágensek roppant sokasága láttán; ellenben a személy, az aktor-hálózat, az ágens-sokaság, a holobionta úgy érzi, mintha szárnyai nőnének, ahogy a listán szereplő tételek, cselekvéseinek a folyama, az önéletrajza egyre hosszabbra nyúlnak, egyre bővülnek, egyre szerteágazóbbá válnak. Vannak „felszabadító kötelekek”: minél inkább függ az individuuum, annál kevésbé szabad, viszont minél inkább függ a személy, annál nagyobb a cselekvési tere. Amikor az individuuum megpróbálja lerázni magáról a köteleket, állandóan belebotlik a korlátaiba, nyög és panaszkodik, megtelik szomorúsággal, nem marad más neki, mint a felháborodás és a neheztelés. Amikor a személy meghosszabbodik, benépesül, eltávolodik magától, akkor szétszóródik, a szó szoros értelmében szétaprózza magát, elvegyül, és fokozatosan visszanyeri azokat a hatóképességeket, amelyek létezéséről nem is álmodott.⁴⁶

Latour politikai ökológiája ennek az emancipációnak az ígérete. Hogy lesz-e elegendő akarat, erő és legfőképpen idő ennek az ígéretnek a megvalósítására, az már nem ezen a filozófián múlik. Jelenünk valósága továbbra is az, aminek Latour nyilvánította: háborús állapot.

HELIKON

⁴⁶ LATOUR, *Où suis-je?*, 83.